

Acsády Judit

A varázstalanító emancipáció mítosza¹

„Minél nagyobb az egyenjogúság, ... annál jobban halványodik a varázs”²

Bevezetés

Emancipáció kapcsán a társadalomtudományi szakirodalomban elsősorban a nők képzettségére, foglalkoztatására, vezető pozíciókban betöltött szerepére, politikai életben való részvételére vonatkozó adatokra hivatkoznak leggyakrabban. Ezek az adatok – bár rámutatnak az adott társadalomban a nők helyzetének bizonyos aspektusaira – önmagukban kevesek ahhoz, hogy segítségükkel mélyebben bepillantassunk abba, ami a nők emancipációjából következik, vagyis a két nem társadalmi kapcsolata átalakulásának részleteibe. Hogyan reagál a társadalom a demokratizálódás, és a modernizáció hozta nemi szerep változásokra, és mindezt és hogyan élik meg az érintettek, a nők? Miként alakul a nőkép, milyen elvárások fogalmazódnak meg és hogyan alakul a férfiak komplementer szerepkézlete? Mindezek a kérdések kiegészíthetik a két nem társadalmi viszonyának kutatását.

A feminista teoretikusok között Luce Irigaray azon kevesek egyike, aki a két nemről egymáshoz fűződő relációjában beszél. A nemek társadalmi konstrukcióját tehát meghatározza az a viszonyrendszer, amely különféle megnyilvánulásaiban, (véleményekben, attitűdökben, elvárásokban, előítéletekben és adott viselkedésformákban) a két nem mindennapi érintkezését magán- és társadalmi szinten jellemzi. Mindezen megnyilvánulások közül az *emancipációval kapcsolatos vélekedések* szerintem döntő jelentőségűek, mert mutatják azt, hogy egy társadalom mennyire azonosul még a régi mintákkal, illetve mennyiben nyitott az újakra. Hogyan konstruálódik meg a máig közkeletű mítosz, hogy a nők valódinak vélt lényegét az egyenjogúság, a társadalmi emancipáció fenyegeti?

¹ Az alábbi írás átdolgozott részlete a 2005-ben megvédett doktori disszertációmnak. "Emancipáció és identitás". ELTE Szociológiai Intézet. Témavezető: Neményi Mária.

A nők emancipáltságának mértékére (például közéleti részvételük, vagy mozgalmak, érdekvédő szervezeteik hatékonysága alapján) a szakirodalomban a demokratizálódás fokmérőjeként is szoktak hivatkozni. Az UNESCO 1999-ben a MONEE Project keretében közreadott, nemzetközi összehasonlító adattára és elemzése a nők helyzetéről a posztkommunista országokban alátámasztja azt, hogy ennek a területnek a civil képviselete még nem tekinthető kielégítőnek. A jelentés megállapítja, hogy Magyarországon a nők érdekvédelme kialakulatlan, gyenge. Továbbá kiemeli a jelentés a nőszervezetek csekély számát és nem túl hatékony befolyását akár a közéletre, akár a politikai döntéshozatalra (*Women in Transition*, 1999). Hazai szerzők megállapításai is alátámasztani látszanak ezt a megfigyelést (Fábián, 1999, Lévai, 1997). Amennyiben az önszerveződés lehetőségei adóttak, mégis miért marad el a mozgalom jellegű női érdekképviselet? Erre több feltevés is született, amelyeket itt újra felidézünk. Neményi Mária (1994) szerint egyrészt a nyugati nőmozgalmak követelése nem relevánsak Magyarországon (a szocializmus emancipációs politikájának máig élvezhető intézményei miatt), másrészt a számszerűleg mégis kimutatható hátrányos helyzetüket a nők saját maguk nem ítélik meg hátrányosnak (Csepeli-Neményi-Örkény, Nemzetközi összehasonlító vizsgálat az igazságosságról, 1992). A nőmozgalom hiányát Tamás Pál (1987) párhuzamba állítja más új társadalmi mozgalmak (például ökológiai, anti-militarista, és egyéb alternatív mozgalmak) hiányával. Tamás Pál és Fábián Katalin (Fábián, 1999) emellett a mozgalom kibontakozását gátló tényezőnek tartja a feminizmusról kialakult negatív előítéleteket is. Külföldi szerzők a magyarországi nőmozgalom hiányát összefüggésbe hozzák azzal, hogy általában a liberális szabadságjogok, és az egyén autonómiájának tiszteletben tartása hiányzik a közgondolkodásból, és, hogy még nem vált általánosan elterjedtté a civil társadalom demokratikus önszerveződésének gyakorlata (Arpad, 1993). Emellett a nők problémáikat egyedinek élik meg tehát nem gondolják rendszerszerűnek a nőkkel történő hátrányos megkülönböztetést. Ann Snitow ezen kívül beemeli a magyarázatok közé a nők férfiakkal való viszonyát. Elsősorban csehszlovákiai tapasztalataira alapozva úgy véli, hogy az egyéni szabadságjogokat korlátozó szocialista rendszerek évtizedei alatt a nők egyfajta szövetséget alakítottak ki a férfiakkal, az elnyomást elszenvedők közösségét (community of suffering), és ezért az enyhülés időszakában a nők nem fordulnának

² Részlet, a „Feminizmus fogadtatása Magyarországon a rendszerváltás után” c. F22171 OTKA kutatás keretében 2000-ben felvett interjúk egyikéből. (8/6)

"sorstársaik ellen". Emellett a túlterheltség, a mozgalmakból való általános kiábrándultság, a politika felé tanúsított cinizmus is fékezheti a kezdeményezéseket. A nőkről alkotott hagyományos, esszencialista felfogás is akadályozhatja a nőmozgalom kibontakozását, hiszen a nőiességgel összeférhetetlen dolognak tartja a közéletben való részvételt (Snitow, 1993).

Mindezeket a vélekedéseket azzal a vizsgálattal kívántam kiegészíteni, hogy miként járulnak hozzá a nők érdekképviseléséhez a rendszerváltást követő időkben a közéletünkben megnyilvánuló, magas társadalmi presztízsű, vezető pozíciót betöltő, döntéshozatalban résztvevő, a kulturális életben meghatározó, illetve szakmailag kiemelkedő teljesítményük alapján közismert nők (akikről tudásszociológiai szempontból elvárnánk, hogy az emancipáció mellett foglaljanak állást).

Az emancipációról való mai vélekedések felidézése és elemzése előtt rá szeretnék mutatni azokra a forrásokra, amelyeknek alapján egy emancipációt elutasító és a női nemtől idegennek tartó gondolat eredete feltárható

Érvek a XIX. században

Érdekes egy pillantást vetnünk a nőemancipációval kapcsolatos nézetek alakulásának történetére. Leginkább arra szeretnék rávilágítani, hogyan függenek össze a nőemancipációt ellenző érvek egyes korszakokban azzal a hittel, hogy a nők egyenjogúsága nem fér össze a nőiesség „igazi mivoltával”, vagyis az örök nőről alkotott képzetekkel.³

A nők képzéséért és közéletben való részvételéért indított reformkori mozgalom nevezhető az első emancipációs mozgalomnak Magyarországon. A század derekára már könyvtárnyi anyaggá duzzadó társadalmi vita kerekedik elsősorban abból, hogy a nők képességei és alkata lehetővé teszi-e őket a képzésre és a szellemi vagy a közéleti munkára (például publikálásra). A vitához a kulturális élet színe-java hozzászólt.⁴

³ Ebben a részben néhány gondolatot idézek egy korábbi publikációmól: 'Lovagiasságtól a vádaskodásig. Képek a magyarországi antifeminizmus tablójáról'. EDUCATIO. 1997/1.

⁴ Fábri Anna szöveggyűjtemény formájában válogatást jelentetett meg ebből a vitaanyagból. (Fábri, 1999)

Madách Imre, aki 1864-ben elhangzott akadémiai székfoglalójának témájául a nőt választotta, értekezésében arra a megállapításra jut, hogy a nő fizikailag és szellemileg gyengébb volt miatt és "*teremtő géniusz hijával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik*", a művészetet és tudományt soha előbbre nem viszi.⁵ A férfiaktól gyökeresen eltérő lelkialkatot, végletes adottságokat (amelyek az angyali és boszorkányi mivoltban öltenek testet) tulajdonít a nőknek. Épp ezért Madách az emancipációs törekvéseket hiábavalónak tartja, mert azok a nő igaz természetét nem ismerve cselekszenek. Madách ismerhette a korabeli neves hazai orvos, akadémiai tag, Almási Balogh István nőkérdéssel foglalkozó munkáját, ahol természettudományi érvekre hivatkozva állítja szerző, hogy a nők biológiai adottságuknál fogva képtelenek az értelem magasabb világába emelkedni.⁶

Madách előadásának címe szerint esztétikai szempontból vizsgálja a nőt. A nők szépségét, elesettséjükben, gyenge, tehetetlen mivoltukban, labilis érzésvilágukban ragadja meg. A nő az erős férfi lelkében oly érzéseket kelt, mint "elhagyott gyermek, hervadó virág, megdermedt madárka", mint „utunkban fetregő bogárka". Az erő és az elesettség szembeállításával Madách pontosan jelöli ki a két nem közt fönntartandó hatalmi viszonyokat. A nőkérdés irodalmában sokszor felmerül *a nő elesettségben, tudatlanságban, akarat nélküliségében, és természetesnek tartott érzékiségében rögzített szépsége*. Ez az, amit Falk Miksa például a nők "költőiségének" nevez az emancipációt ellenző írásában.⁷

Költői a nő akkor marad, ha férjének kiegészítője, fele-sége lesz, a politikától távol tartja magát és első kötelességének a "házi élet" apró-cseprő dolgainak szenteli magát. Mint ahogy Falk Miksa a nőiességet és annak költőiségét, Madách egyenesen a szépséget vonja meg azoktól a nőktől, akik nem elégszenek meg a rájuk szabott hagyományos szerepkészlettel. Hasonló gondolatmenet köszön vissza néhány évtizeddel később a nők

⁵ Madách Akadémiai székfoglalója, 1864 ápr 18. "*A nőről különösen esztétikai szempontból*"

⁶ Almási Balogh Pál, "A nők, mint a társadalmi élet tényezői." *Családi Kör*. 1860.

A szerző (1794-1869) orvos, szakmai cikkeken kívül filozófiai, társadalomtudományi kérdésekben is publikált.

⁷ Falk Miksa, "A nők emancipációjáról" in: *Családi Kör*. 1866

egyetemi oktatásával kapcsolatos vitairódalomban, ahol fölmerül, hogy a tanult lány nem nőies, és a képzett, értelmiségi nő kifejezetten "undort kelt"⁸

A századvég egyik nagy kérdése a nők egyetemi tanulmányainak ügye volt. Az egyetemi berkekben és a sajtóban folyó viták irodalmát feldolgozó N. Szegvári Katalin megállapítása szerint a korabeli budapesti napilapokban és hetilapokban publikáló szerzők 'többségükben a nők egyetemi tanulmányai mellett foglaltak állást', ellenző cikkeket a konzervatív sajtó, például a *Nemzeti Újság* közölte⁹. Várható volt, hogy amikor 1895-ben végül is meghozták a döntést a nők egyetemi képzéséről a nemzeti ellenzék és a néppárt, valamint a katolikus egyház oktatáspolitikai elképzeléseihez közel állók tiltakozásba kezdtek. A parlamenti képviselőknek a nőemancipációról vallott konzervatív nézeteit az 1895-ös döntés mellett Wlassics Gyula néhány évvel későbbi előterjesztése hozta felszínre, amelyben a leánygimnáziumok állami támogatását szorgalmazta. Ekkor a parlamentben is elhangzottak a korabeli közhelyek a nő korlátozott képességeiről. Pap Samu képviselő szerint a "*nők szervezete és egész lénye ellene szól*" az egyetemi oktatásnak.¹⁰ A nők felsőfokú képzésének veszélyét sokan a nők erkölcsi romlásában látták. "*A nőnek mennél magasabb a műveltsége, annál szabadabb a gondolkodása, annál tágabb a lelkiismerete és léhább az erkölcsse.*" - véli az Egyetemi Lapok vezércikkírója.¹¹

Somogyi Géza református lelkész, teológus és tanító szintén a nőképzés kapcsán fogalmaz meg emancipáció-ellenes nézeteket.¹² Legnagyobb problémának azt tartja, hogy a képzett nők nem lesznek kelendőek, amennyiben a képzés nem a háziasságra irányul, amelyre a nőt fiziológiai képességei amúgy is predesztinálják. Mint több más szerzőnél, Somogyinál is megjelenik a nemzethalál képe, amennyiben a nők a modern képzés és az emancipáció hatására anyai kötelességeiknek nem akarnak majd eleget tenni.

Az erkölcs, és a nők öröktől fogva létező kötelességeinek szempontjából szól a kérdéshez Mayer Béla püspök, kalocsai kanonok, aki Istennek a nőkre szabott feladatával

⁸ Makói Makay Iván, *A modern nőnevelés és ennek következményei*. Temesvár, 1905. p7

⁹ N. Szegvári Katalin „Az anti-feminizmus történelmi gyökerei.” *Numerus clausus* intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon. Budapest, 1988. p62

¹⁰ N. Szegvári Katalin, p65

¹¹ N. Szegvári, p63

ellentmondónak véli az egyetemi oktatást.¹³ A tanult nőt eleve 'természetellenesnek' tartja, akire magány és boldogtalanság vár, ha kiáll tudományos ambíciói mellett. A püspök politikailag így foglal állást: "*minden erőnkkel ellenezzük azt a modern irányt, ami a nőt a családi tűzhely melegétől elvonja*".¹⁴ Ugyanebben az időben, 1902-ben adták ki Magyarországon először a nőgyűlő irodalom klasszikusának, az osztrák Otto Weiningernek *Nem és jellem c.* könyvét, amelyben hevesen támadja a nőemancipációt, mint a női lélektől idegen mozgalmat. Spekulatív lélektani ábrázolásában a nőt mindenfajta autonómiától megfosztja.

Alig tíz évvel a nők egyetemi képzésének törvénybe iktatása után konzervatív körökben felmerült, hogy nem kívánt mértékben ugrott meg a nőhallgatók száma és ezért tanulmányaikat, különösen a jog terén korlátozni kellene. A nők képzéséért való kiállítás volt az egyik mozgatórugója az ebben az időszakban kibontakozó hazai feminista mozgalomnak, amelyre később még kitérek. A feminizmus ellenzői a századelőn többek között azt hangsúlyozták, hogy a nőemancipáció, a nők képzése a nemzeti érdekekkel szemben áll. "*A nőképzés fokozása nincs érdekünkben, nincs az állam érdekében, és nincs a mindent fenntartó és a boldogságot egyedül biztosító családi boldogság érdekében*"¹⁵hangzik el a parlamentben Bánffy báró sokat idézett beszédében, amelyben a feministákat "női szörnyetegeknek" hívja vélt családelenességük miatt. A nőkérdés vitairódalmában megjelenik egy demokratikusabb, nyitottabb vonulat, amelynek követői a nők emancipációjával (bármely sokrétű is ennek értelmezése) ugyan egyetértenek, csak a nők nőiességét féltik a megváltozott szerepektől és pozícióktól.¹⁶

¹²Somogyi Géza, *A nőkérdés hazai viszonyokra való tekintettel.* 1879

¹³Mayer Béla, *A nőkérdés keresztény szempontból.* 1902. Bp.

¹⁴Mayer Béla, p9

¹⁵Bánffy báró parlamenti beszédét a Feministák Egyesületének lapja idézi *Nő és a társadalom.* szerk. Schwimmer Róza. 1907. I.évf./2. p3.

¹⁶1908-ban például, amikor a nők választójogát bevezettetni kívánó feminista küldöttséget fogadja a parlament, Andrássy Gyula belügyminiszter a nők társadalmi szerepeire, képzettségének elmaradottságára, felkészületlenségére hivatkozva utasítja vissza a nők választójogának jogosultságát. " Engem éppen a női nem iránti tisztelet (...) és a női nem érdeke vezet."- tette hozzá. Az esetről beszámol Gergely Janka, *A feminizmus története.*(kézirat). Országos Levéltár. p22.

Felvállalható feminizmus....

Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen a nőemancipációhoz való viszony érdemes megnézni azt, hogy volt-e korábban olyan nagyobb társadalmi nyilvánosságra szert tevő mozgalom, amelynek értékei sokak számára felvállalhatóaknak mutatkoztak? Társadalomtörténeti kutatásaim alapján úgy vélem, hogy az 1904-ben, Budapesten megalakult Feministák Egyesülete ilyen felvállalható mintaként jelentkezett.¹⁷ A mozgalom értékrendjét¹⁸ követőket – politikai érdekek miatt - elhallgattatták a két világháború között és az államszocializmus évtizedei alatt, eredményeikre, tevékenységükre pedig sűrű fátylat borítottak.. A méltatlanul elfeledett mozgalomra és a feministák által publikált sok helyen igényes, elemező korabeli irodalomra a közelmúltban egyre inkább felfigyeltek a társadalomtörténettel foglalkozó kutatók.¹⁹ A Feministák Egyesülete által generált mozgalom jelentőségéről röviden csak annyit jegyeznék itt meg, hogy bizonyíthatóan széles kapcsolatrendszerrel rendelkezett, számtalan társadalmi kezdeményezésben vett részt a választójogi propaganda mellett, valamint rangos hazai és nemzetközi rendezvényeken folyamatosan jelen volt.²⁰ Az egyesület több tagját, így például Bédy-Schwimmer Rózsát, Glücklich Vilmát, Spády Adélt Európa-szerte ismert szüfrazsettként tartották nyilván. A feministák sokrétű tevékenysége felölelt politikai, gazdasági, szociális és kulturális jellegű témákat. Támogatóik között a polgári radikális, liberális és haladó értelmiségiek mellett ott találjuk a kor neves tudósait, íróit, művészeit és közéleti személyiségeit, köztük Jászai Marit, Undi Mariskát (a gödöllői művészcsoporthól) Ignost, Máday Andort, Harkányi Edét, Dirner Gusztávot. A nők szavazati jogának, úgy vélem, a társadalomban sok hívet szereztek. Erre többek között abból is következtethetünk, hogy a mozgalom fénykorának idején dokumentálhatóan több ezren vettek részt feminista tömegrendezvényeken és abból, hogy országszerte terjesztették a *Nő és a társadalom* című, 1907-ben indított, majd 1914 után *A Nő* címmel megjelentetett 1923-ig havonta megjelenő feminista folyóiratot.

¹⁷ Publikációimat a témában felsoroltam az irodalomjegyzékben

¹⁸ Tájékoztató a Feministák Egyesületének céljáról... Budapest, 1905. Márkus Samu kvny.

¹⁹ A témát kutatók között: Borgos Anna, Borbíró Fanni, Fábri Anna, Elekes Irén, Pető Andrea, Susan Zimmermann, Zsuppán, T.F., Horváth Ágnes stb. A megújult figyelem eredménye az is, hogy 2005 őszén a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár digitalizálta és interneten hozzáférhetővé tette kutatók számára a *Nő és társadalom* című, 1907-ben alapított feminista folyóirat évfolyamait .

1919 után

Az első világháború utáni időszakban –bár a nők részleges választójogának köszönhetően megjelentek a hazai közéletben az első női képviselők is – a nőemancipáció kérdése háttérbe szorult. Az emancipációs modellek szempontjából érdekes kettősséget képviselt Schlachta Margit, az első országgyűlési képviselőnő. Egyrészt azzal, hogy a politikai életben fellépő konzervatív nőként szakított a hagyományos, nőinek tartott szerepkörrel, másrészt mivel konzervatív értékeket képviselt nem kérdőjelezte meg ezt a hagyományos szerepkört.²¹ Ez a paradoxon máig megtalálható a konzervatív nők politikai tevékenységében.²² A korszak elismert politikusnője, a szociáldemokrata Kéthly Anna kiállt az emancipációs értékek mellett.

Pető Andrea szerint a két háború közt tevékenykedő nőszervezetek a hazafias politikai propaganda tevékenység mellett elsősorban jótékonyági, betegápolási és oktatási feladatokat láttak el. Kiemeli még az érdekképviseletek közül a Kenyérkereső Nők Országos Szövetségét. A húszas évektől a közéletben a hazafias tömegszervezetek ideje következett be, az ekkor tevékenykedő nagy nőszervezetek²³, köztük elsősorban a MANSZ (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége) a nőemancipáció értékeit nem képviselték, sőt kifejezetten militáns propagandát fejtettek ki a feminizmussal szemben. Ezt példázza az, a magyar asszonyok nevében indított sajtó kampány is, amelyet az Új Nemzedék című lap hasábjain követhetünk nyomon 1929-ben. Válaszul az akkor már külföldön élő Schwimmer Rózsa írására - amelyben pacifista, erőszakellenes megfontolásból a fegyverviselés korlátozására javaslatot fogalmaz meg - több tucat táviratban tiltakoznak a MANSZ helyi szervezeteinek tagjai. Ezekben és a címlapon hozott válaszcikkben személyeskedő vádak mellett tiltakoznak a MANSZ tagjai az ellen, hogy a feministák azzal, hogy fegyverkezési korlátozást hirdetnek, „a nemzeti gondolatot aláássák”.²⁴

²⁰ 1913-ban Budapesten tartották az International Suffrage Alliance nemzetközi konferenciáját, amelyen a hazai közélet rangos képviselői megjelentek

²¹ Kéthly Anna sokat idézett első parlamenti beszédében a nők szerepét az áldozathozatalban jelölte meg (Pető, 2003: 70).

²² Ezt a paradoxont jeleníti meg Pető Andrea (2003) a konzervatív politikusnőkről szóló kötetében.

²³ A korszak nőszervezeteiről lásd: Pető, 1997.

²⁴ „A magyar asszonyok az ország minden táján fellépnek a feministák nemzetbomlasztó kísérlete ellen.” Új nemzedék, 1929. I.23. A cikk szerepel Papp Claudia írásai között is (Papp, 2002, 516.)

A példa talán jól érzékelteti, hogy a hazai politikai életben, ebben a korszakban is mind jobb, mind baloldaltól találtak támadási felületet az amúgy magát mindig függetlennek tartó feminista mozgalmon. Ezek az álláspontok az államszocialista rendszert túlélve szerint annak a tudatosítása nélkül, hogy a kritika politikailag milyen kontextusból származik.

A nőemancipáció kérdése a II. világháború után

Továbbgondolva azt, hogy miként jelent meg a nőemancipáció kérdése Magyarországon részletesebben a II. világháborút követő évtizedekre térnek ki. Az 1948 XLIII. Tc. kimondta a nők egyenjogúságát, amelyet az 1949-es alkotmány is rögzített.²⁵

Kérdés azonban, hogy az emancipáció Magyarországon valóban politikai nyomásgyakorlás nélkül jött-e létre a “nőszervezetek vagy akár a nőpolitikusok aktív közreműködése nélkül” (Pető, 1998: 16), vagy volt-e a nők emancipációjának társadalmi támogatottsága. Még ha az adott korszakban a legmagasabb politikai döntéshozatalban nem is dokumentálható a női politikai érdekek nők általi megjelenítése²⁶, úgy vélem, hogy mivel a nők emancipációjának programja a magyar politikai közéletben a XIX. század közepétől jelen volt - köszönhetően a nők művelődéséért, majd társadalmi, közéleti részvételéért indított mozgalmaknak és az ezekért a célokért tevékenykedő személyiségeknek – nem tekinthetjük előzmény nélkülinek és támogatottságot nem élvezőnek az emancipációt.

A szavazati jog, attól függetlenül, hogy bevezetésében vettek-e részt nőpolitikusok, vagy sem, *nem kizárólag egy “felülről diktált”, a társadalmi igényeket figyelembe nem vevő intézkedés volt, amelyet ráerőltettek a magyar társadalomra, hanem egy ígéretesnek induló, de 1948-ban megszakadó demokratizálódási folyamatnak a rész.* Ez a demokratizálódási folyamat követte az európai mintát, amellyel az első világháború kitöréséig bizonyos mértékben párhuzamosan haladt, legalábbis, ami a progresszív politikai gondolatok megjelenését illeti. A nők teljes szavazati joga rövid időre

²⁵ Pető, 1998: 23

²⁶ Pető Andrea kutatása szerint: “A különböző pártok nőtitkárságainak dokumentumai között nem találunk bizonyítékot arra, hogy akármilyen politikai nyomást gyakoroltak volna nőképviseelőikre” (Pető, 1998: 16).

Magyarországon is törvénybe lépett, de a két világháború közötti korszakban csak korlátozásokkal volt érvényben. Ezért a nők általános választási jogának bevezetése (vagyis a korábbi korlátozások és szűkítések feloldása) Magyarországon nem egy váratlan és előzmények nélküli fejlemény. Ugyanígy az emancipációs program másik fő pillérének tartott női munkavállalás sem tekinthető egy kizárólag felülről, váratlanul a társadalomra kényszerített folyamatnak, hiszen ha közelebbről szemügyre vesszük az adatokat a nők munkavállalása nem növekedett rendkívüli mértékben. Az emelkedés lépcsőzetes volt és *nem volt ugrásszerű*. A nők foglalkoztatása 1949 és '53 között alig 7%-kal növekedett. Az ötvenes években az aktív nők aránya a munkaképes korúak között még mindig 50% alatt volt.²⁷ A szocialista országokban Magyarországon volt a legalacsonyabb a nők foglalkoztatottsága (Schadt, 2004: 41). A szegregáció az iparban és szolgáltató ágazatokban megmaradt (nők inkább kereskedelembe, könnyű- és textiliparban, adminisztratív munkakörökben dolgoztak)²⁸. „*A párt dokumentumokban megfogalmazott emancipációs céloknak a valóság átalakításában tehát csekély szerepük volt*” (Schadt, 2002: 46). A szakirodalomban kevés szó esik máig arról, hogy maguk az érdekeltek hogyan élték meg a korszakot, és mit jelentett számukra az emancipáció.

A nők politikai jogainak fokozatos kiterjesztését Magyarországon tekinthetjük egy magától értetődő, az európai társadalomfejlődésből következő fejleménynek, amelynek során a születési előjogok megszüntetésétől kezdve a modernizáció időszakában a társadalom egyre szélesebb rétegeit vonták be a demokratizálódás jegyében a döntéshozatalba. A nők politikai jogainak, munkavállalásának, társadalmi emancipációjának kérdése azonban az egypártrendszer időszakában már kizárólag a kommunista párt társadalmi programjának részeként jelenítődött meg. A nők érdekvédelmének alakulásában, a nők társadalmi identitásában még a rendszerváltozás utáni évtizedben is ez az átideologizált, torz jelentéssel ellátott emancipáció fogalom érezteti a hatását.²⁹

²⁷ Az 1920-as statisztikai adatok szerint Magyarországon a nők egyharmada már munkát vállalt.

²⁸ Ebben az időszakban a mára jellemzően női pályának számító pedagógusi szférában a pedagógusok között a nők aránya 1949 és 1960 között 57,8%-ról 74,8%-ra emelkedett (Schadt, 2002: 51).

²⁹ Alternatívát ebből a diskurzusból a civil társadalom néhány, az 1990-es évek elején jelentkező progresszív nőcsoportja jelenített meg, valamint az évtized végére megjelenő európai uniós politikai értékeket valamint elvárásokat tartalmazó, leginkább kormányzati, minisztériumi, és társadalompolitikai és társadalomtudományi szakmai körökben megjelenő új diskurzus.

Más kérdés azonban az, - amiről az alábbiakban részletesen is szó lesz – hogy miként szűkítik le politikai eszközökkel a nőemancipáció tartalmát a szovjet mintára. Az alternatív hangot képviselőket elhallgattatták, és a társadalmi nyilvánosság alulról jövő kezdeményzéseit befagyasztották a nőszervezetek körében éppúgy, mint a többi társadalmi szervezet esetében..

A civil társadalom leépítése, nőszervezetek betiltása

Az 1945-1948-ig terjedő időszakban még működhetek Magyarországon a korábban már létező, illetve a háború után alakuló, újraalakuló szervezetek. Kutatásának lehetséges forrásai azok a listák, amelyeket a Belügyminisztérium állított össze, eleinte ellenőrzési szándékkal, majd a későbbiekben a felosztatások menetét követendő, illetve a felosztatott egyesületek vagyonának a számbavétele miatt.³⁰ Az egyes szervezetek működését adminisztratív úton betiltották és az egyesületek vagyonát felszámolták, elkobozták és ingóságait, bútorait sokszor a helyi pártbürokrácia irodái felszerelésének, vagy a helyi állami szervek igényeinek megfelelően használták fel.³¹

Az egyesületek felülvizsgálata 1945-ben kezdődött el, amely azt jelentette, hogy a háború előtt működő és újjáalakulni kívánó szervezeteknek alapszabályt be kellett mutatni az illetékes polgármesteri hivataloknak, és be kellett arról számolni a hatóságoknak, hogy milyen politikai munkát végeznek.

A háború után újjáalakult szervezetek gazdasági felügyeletét a hatalom 1946-ban a Belügyminiszter hatáskörébe vonta, aki a Kommunista Párt ellenőrzése alatt volt. Ekkor tulajdonképpen elindult az egyesületek lépcsőzetes betiltása (Pető, 1998: 18).

³⁰ Saját levéltári kutatásaim alapján az összeírások tanúsága szerint a funkcionáló szervezetek között a leggyakoribbak a következők voltak: gazdakörök, polgári olvasókörök, olvasó egyletek, munkásegyletek, népkörök, társaskörök, vadászkerékek, dalegyletek. "Egyesületek évi ellenőrzéséről" 1950. M.O.L. 5631-23, "Felosztatott egyesületek vagyonáról" (1946-51) M.O.L. 5630-2

³¹ Id. pl egy helyi, „civil” szervezetnek az esetét. 1950. ápr 26.-án "Elkobzott vagyontárgyak átadására vonatkozó jegyzőkönyv". M.O.L. Egyesületi anyagok. XIX-B-I-4. 159.d. II. Sorozat. A dokumentum szerint az adott szervezetnek a Kalocsa Vidéki Fűszerpaprika Készítők Egyesületének az elkobzott vagyontárgyai a községi elöljáróság kezelésébe kerültek. A közjegyző az alábbi módon indokolja a lépést: "Javasoljuk, a kérdéses ingóságoknak az elöljáróság részére leendő juttatását, mivel a község háza berendezésének bővítése céljából arra igen nagy szükség lenne" (levélrészlet) 1950. jan. 23.

A szervezetek átvilágításával a cél az volt, hogy a háborús évek után a demokratikusnak induló politikai életből kizárják a nem kívánatos egyesületeket, azonban folyamatosan változtak annak a kritériumai, hogy mi a politikai szempontból nemkívánatos (Pető, 1998: 26). A felosztatások menetét az egyesületek vagyoni helyzete határozta meg, hiszen a 3000 Ft-nál kevesebb vagyonnal rendelkező egyesületeknek nem volt szükségük belügyminisztériumi engedélyre. Bár az alkotmány biztosította az állampolgárok egyesülési jogát, de a jogszabályi keret nem nyújtott valós keretet ennek a jognak a gyakorlására (Pető, 1998: 22-23). 1949-re gyakorlatilag ekkor már csak olyan ernyőszervezetek léteztek, amelyek fölött a párt ellenőrzést gyakorolt. Így például a nőszervezetek közül felosztatás várt azokra, amelyek nem olvadtak be az MNDSZ-be.

A jótékonyági és vallási alapon szerveződő nőegyleteket a reakcióval azonosította a hatalom, és az elsők között oszlatták fel ezeket arra hivatkozva, hogy működésük szorosan összekapcsolódott a háború előtti rendszerrel (1998: 28).

Az 1948-at követő politizálás egyik legfőbb jellemzője tehát a totális hatalom kiépítésére való törekvés. Ennek a jegyében nem csak a politikai pártok között kezdődött el egy élet-halál harc – amely a monolitikus egypártrendszerre és ideológiai egységre törekvő, és a megszálló orosz csapatok támogatását élvező kommunista párt győzelmével végződött – hanem véglegessé vált a civil szféra felszámolása is. A társadalom kis köreinek, az egyesületeknek, kulturális, szociális és érdekvédő szervezeteknek a megszüntetése (illetve a megmaradó szervezeteknek a totális állami felügyelete) a társadalom atomizációjához vezetett. Ez a hatalom szempontjából garanciát jelentett arra nézve, hogy nem jelenik meg (legalábbis a legális nyilvánosság számára) a központi akaratától eltérő vélemény és érdek. A társadalom saját önsegítő potenciáljának a megszüntetésével az egyes szolgáltatások elérésében is függővé tették a társadalom tagjait a párt által kontrollált államtól. Mindennek a következménye az lett, hogy évtizedekkel később a rendszerváltozás társadalmi és politikai folyamatait vizsgálva megfigyelhető volt, hogy a hazai közéletből hiányzott az „autonóm egyén”, akinek autonómiáját mind az állam, mind a társadalom tagjai elismerik, és aki a civil szféra létrejöttének előfeltételeként tételezhető (Seligman, 1997: 197).

Ehhez hasonlóan a totális rendszer – a totális hatalom kiépítése jegyében szüntették meg a nőszervezeteket is (Schadt, 2002: 83). A nőszervezetek között a jótékonyági és vallási

egyesületek, gazdasszonykörök, értelmiségi klubok és sportkörök mellett ott találjuk az 1940-es évek végére már az ország legtöbb pontján megalakított MNDSZ helyi csoportjait.³² A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége a korszakot vizsgáló kutatók szerint már megalakulásának és kezdeti terjedésének időszakában is a kommunista propaganda fedőszerve volt. Ez volt az a politikai közeg, ahol a nőfunkcionáriusok elsősorban tevékenykedhettek (Schadt, 2002: 68). A párt az MNDSZ-nek szánta azt a szerepet, hogy egy egységes, országos nőszervezet lévén befolyásolja a női szavazókat, és ezzel is egyre inkább kizárható legyen a jobboldali pártok hatása (Schadt, 2002:69). A politikai munka mellett a kortárs aktivista visszaemlékezése szerint az MNDSZ helyi csoportjai komoly szerepet vállaltak a háború utáni helyreállításban, és szociális feladatokban. A visszaemlékező szerint vidéken a középületek helyreállításában (iskola, templom) segítettek a női aktivisták, vagy éppen tüzelőt vittek, hogy az oktatás elkezdődhessen a helyi iskolában. Archív fotók tanúsága szerint csoportos képzéseket tartottak az MNDSZ tagok országszerte: többek között egészségügyi, gyermekápolási felvilágosító munkát végeztek. A nőgyűlések nyilvánosak voltak, közvetlen demokrácia elvén működtek, önkéntességi alapon. Tevékenységeik a vidékiek számára sok esetben hiányzó szociálpolitikai szolgáltatásokat pótolnak be. Kezdeményezéseik kapcsán női sportegyesületek is alakultak.

A korszak nőmozgalmában aktív résztvevő emlékei szerint tehát a II. világháborút követő időszak nőmozgalmát – mindaddig amíg nyilvánvalóvá nem vált, hogy az az 50-es évekre a politikai érdekek játékszerévé vált a benne résztvevők hitelesnek, autentikusnak élték meg.³³ Sőt, eleinte a vidéken szerveződő, az MNDSZ-hez tartozó nőcsoportok sok esetben élvezték a helybeliek támogatását, bizalmát is. A nőgyűlések nyilvánosak voltak, közvetlen demokrácia elvén működtek, önkéntességi alapon. Tevékenységeik a vidékiek számára sok esetben hiányzó szociálpolitikai szolgáltatásokat pótolnak be. Kezdeményezéseik kapcsán női sportegyesületek is alakultak.

Tény azonban, hogy a későbbiek során a pártpropaganda negatív hatásának köszönhetően a nők nagy része elidegenedett a közélettől, vagy, ha eddig még nem vett benne részt, az

³² "Nőegyletek 1945 után" M.O.L. Belügymin. Iratok 5633/37 és a 2. hivatkozásnál felsorolt tételek

³³ Turgonyi Júlia a Magyar Nőszövetség tisztviselője több előadás során is felidézte tapasztalatait erről a korról. Magyar Női Akadémia, 1999, jan.10 és 2000. ápr.9. (az előadáson készült jegyzeteim alapján)

nem is vált számára vonzóvá. A nőmozgalom nemcsak, hogy periférikus témává vált, de negatív töltettel jelent meg a közvélemény előtt

A háború után megalakult, vagy újjáalakult nőszervezetek az erős központosító nyomás ellenére vonakodtak attól, hogy az MNDSZ-hez csatlakozzanak, hiszen az MNDSZ a kommunista párti politikai hatalommal egyre inkább közreműködni kényszerült.

A dokumentumok tanúsága szerint a Kéthly Anna képviselt szociáldemokrata nők sem voltak a kommunistákkal való egyesülés hívei (Schadt, 2002:72).

A beolvasztási kísérletek eredményétől függetlenül végül magát az MNDSZ-t is feloszlatták és létrehozták a rendszerváltozásig meglévő Nőtanácsot (Magyar Nők Országos Tanácsa- 1957-től) (Schadt, 2002: 84). Ennek a szervezetnek a képviselői voltak hivatva a nőkérdés megjelenítésére a politikában és a közéletben.³⁴ Ez a pártpolitikától egyre inkább függővé vált, hitelesnek kevésbé mondható szerep feltehetőleg a társadalom nagy részéből értetlenséget és nemtetszést váltott ki és hozzájárulhatott ahhoz az általános idegenkedéshez és visszautasításhoz, amely jellemzővé kezdett válni a nőemancipáció kérdéseivel kapcsolatban az adott korszakban és az azt követő évtizedekben.

Részleges emancipáció

Azt követően tehát, hogy a többi nőszervezethez hasonlóan a Feministák Egyesületét 1949-ben – mint az autentikus, alulról kezdeményezett emancipációs törekvések hangot adó szervezetet – erőszakos hatalmi lépéssel megszüntették, az itt vizsgált, felszabadító, alternatív értékrendet képviselő, a századelő hagyományát folytató feminista hangnak, egy ebben az értelemben vett emancipációs modellnek Magyarországon nem maradtak a közéletben képviselői. Azokkal az interpretációkkal tudok egyetérteni, amelyek az ezt követő korszakot, az ötvenes éveket és az államszocialista rendszer további évtizedeit a nőemancipáció szempontjából ellentmondásos, hibákkal teli és súlyos hiányosságokat maga mögött hagyó korszaknak értékelik (Adamik, 2000, Fodor, 2002): “... *szó sincs ebben az emancipációban a szocializmusnak a nők számára nyújtott, tehát szándékolt segítségéről – azaz a szocializmus érdeméről – ami van, az nem több mint a női*

³⁴ A korszak nőszervezeteiről ld. még Pető (1988)

foglalkoztatás arányainak növekedése, ez viszont pusztán az iparosítás következménye.”

35

A nők “tömeges munkába állásának” sokat hangoztatott tétele sem állja meg a helyét. (Schadt, 2002.) A nők foglalkoztatásának adatait érdemes annak a ténynek a fényében szemlélünk, hogy a női foglalkoztatottak jelentős része a háború előtt házi cselédként dolgozott (Adamik, 2000: 81).

Adamik Mária szerint a korszak nőpolitikájának az egyik legjelentősebb kudarca az volt, hogy nem tematizálta a férfi-nő viszonyt, annak leginkább a magánéleti aspektusaira sematikus, az 1960-as évek végétől pedig konzervatív megoldást kínálva. Ez a megoldás végül Adamik szerint a nőt az ún. gyes-diskurzus és a szex-diskurzus redukált képeiben, a nőt külön funkcióiban szemlélve ragadta meg. A szerző szerint az ezt követő korszak szociálpolitikájának és családpolitikájának fogalmi keretét ez a megközelítés adta (Adamik, 2000). Jellemezte továbbá a korszakot, hogy a nőekkel kapcsolatos társadalmi kérdésekre nem a rendszer egészére (amelynek többek között a modernizáció, az iparosítás, a rendies elemekre épülő államszocialista berendezkedés, és teljes foglalkoztatottság politikai kényszere problémáival kellett megküzdenie, amire ráadásul a totalitáriánus vezetés, az egypártrendszer adott keretet), hanem a nőkre magukra hárította vissza a társadalmi problémák egy részét, mintha a megoldás kizárólag a nőkben magukban rejlene. Adamik Mária szerint ez a folyamat egészen a bűnbakképzésig elmegegy, a nőket hibáztatva egyes károsnak ítélt jelenségekért (Adamik, 2000: 121).

Az 1964-ben felmerülő népesedési kérdés az ÉS hasábjain megjelenő cikk kapcsán széles sajtóvitává nőtt. A hozzászólásokat elemezve láthatóvá válik, hogy egy valóban éles fordulat következik be az ötvenes évek sablonos nőemancipációt propagáló diskurzusához képest. Az 1960-as évek második felétől tehát megfogalmazódik az a megközelítés, amelynek során szembeállítják a családot (a családról való gondoskodás feladatát) és a nők munkavállalását és érdekellentétet tételeznek a kettő között.³⁶

A szocialista gazdasági rendszer egyes megítélésekben a férfiak uralmi helyzetét tartotta fenn. “Miközben a nőket a kereső munka vállalására ösztönözték, a férfiak privilegizált

³⁵ Adamik Mária idézi Koncz Katalint (1985). (Adamik, 2000:63)

³⁶ A sajtóvitáról említést teszek egy korábban publikált írásomban (Acsády, 1996)

helyzetét nem kérdőjelezték meg” (Asztalos-Morell: 52). Morell kiemeli továbbá azt is, hogy a korszakban a nemek helyzetét vizsgáló magyar szakirodalom került a patriarchátus kifejezést, és nem kérdőjelezte meg a “nőiségre” és “férfiasságra”, vagyis a társadalmi nemiségre vonatkozó normákra épülő konszenzust.

Az emancipáció fogalmának leértékelődése

”... A nők emancipációjának folyamatos és hangos kinyilatkoztatása leértékelte magát a nemi egyenlőség eszméjét” (Fodor, 2003: 32). Az emancipációs propaganda tehát diszfunkcionálissá vált, abban az értelemben, hogy a nők emancipációjának (legalábbis a propagandában sugallt módjának) visszautasítására készítette az embereket. Az államszocializmus nőpolitikáját Fodor Éva *részleges emancipációként* értelmezi³⁷. Megfogalmazása szerint a nők emancipációjának programja az államszocialista rendszerben egy szűken értelmezett emancipáció definícióra épül: lényegében a nők bér munkába és a hatalomgyakorlásba való integrálására.

Schadt Mária hasonlóan minősíti a korszakot a politikai propaganda elemzése alapján. Kimutatja azt, hogy teljesen hamis és torzító volt többek között az ikonikussá vált *traktoroslányok* – at, mint új szocialista nőideált beállítani, hiszen ez a foglalkozás valójában néhány tucat nőt érintett. Feltárta a nők számára indított traktoros tanfolyamok feltehetőleg sokkal inkább politikai propaganda célokat használtak. Szervezésükben az MNDSZ is részt vett (Schadt, 2002: 56).

Továbbá részlegesnek tekinthető az emancipáció a fent említett foglalkoztatási arányok miatt és a miatt is, mert igen lassan épült ki a *gyermekjóléti intézmények szolgáltatása*. KSH adatok szerint ebben az időszakban a bölcsődéskorúaknak Budapesten 10%- az³⁸ országos átlagban kb. 3%-a. és óvodáskorúaknak 25%-a számára volt férőhely az ötvenes években (Schadt, 2002: 64-65). Ez még a fent említett közel sem teljes körű foglalkoztatottsághoz képest, vagyis a feltehetőleg jelentkezett igényekhez képest is roppant kevés.

³⁷ 1954-től van személyi igazolványa a nőknek, a politikai és a munkához való jog mellett definiálták a nők művelődéshez, pályaválasztáshoz való jogát is, a családjogi törvénybe belefoglalták a (Fodor:17-18) – a válást, gyermekelhelyezést, névhasználatot, vagyonközösséget.

³⁸ A propaganda szerint 1952-ben 2400 traktoroslány végzett, és 1550 dolgozott, mint taktörvezető, De KSH adatok szerint 1958-ban már 26922- taktörösből mindössze 32 volt nő.

A döntéshozatalban, politikában, pártban sem jelentek meg igazán magas pozícióban nők döntő mértékben, valójában a női funkcionáriusok tevékenységének szinte egyetlen helyszíne az MNDSZ volt (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége). Nők alig voltak a legfelsőbb szinteken, pl. : PB, Titkárság, kongresszusok, elnökségekben, stb (Schadt, 2002: 68).

Így valójában inkább csak reprezentatív jelentősége volt a nőknek a politikai életben, aktív közreműködőként nem feltétlenül voltak kívánatosak. „*A nőpolitikát megjelenítő nőfunkcionáriusok*” tevékenysége azért nem is lehetett más, mint közvetítő szerep, a pártbürokrácia elvárásait közvetítette a nők felé” (Schadt, 2002:69).

Az is kimutatható, hogy a párt vezetése bizalmatlan volt a nőkkel szemben (Rákosi például úgy vélte, hogy a nők a demokrácia, a földreform ellenségei) (Schadt, uo.) Az MNDSZ – szel (ami már eleve a kommunista propaganda fedőszerve volt) vagyis egy egységes, ellenőrizhető nőszervezettel akarta a politikai vezetés kiküszöbölni azt, hogy a nők jobboldali pártok hatása alá kerüljenek. Elmondható továbbá, hogy ennek a bizonyos “részleges”, vagy éppen az adott politikai, gazdasági, hatalmi érdekek diktálta hiányos emancipációs politikának a következtében a közbeszédből, közgondolkodásból, a politikai döntéshozatalból kimaradtak a nőkérdés egyes aspektusai³⁹. Tulajdonképpen ez összefügg a szűken értelmezett emancipációval, amely a nők társadalmi emancipációját csak a munkavállalásban, valamint a döntéshozatali pozíciók egy részéhez való hozzáférésben fogalmazta meg. Ennek következtében a női individuum autonómiája, társadalmi léte nincs tematizálva.

Hasonlóképpen látja a jelenséget Julia Kristeva is, aki úgy vélekedik, hogy a szocializmus ideológiájában a két nem közötti “szükséges azonosulást tartották a ‘második nem’ egyetlen és egyedüli módszereként a felszabadulásra” anélkül, hogy a női nemnek tulajdonított sajátosságokat a társadalomban és a kultúrában a férfi értékekkel egyenrangúra emelték volna. A részleges emancipáció koncepciójához hasonlóan értékeli Kristeva is az államszocialista rendszeregyenlősítő, totalizáló nőpolitikáját. “... a kelet-európai országok gyakorlatában a szocialista ideológia, amely olyan felfogáson alapult,

³⁹Erre Fodor Éva is kitér (Fodor, 2003: 31) Chris Corrin alapján: “A kommunista pártkáderek rendszerint a szőnyeg alá söpörték a szexuális zaklatás, a homoszexualitás, a nemi és a családon belüli erőszak problémáit”, amely kérdések a nyugati társadalmakban már megjelentek a politikában.

mely szerint az embert a *termelésben* és a termelési viszonyokban való helyzete határozza meg” (Kristeva, 337).

Az államszocializmus alatt tehát a nőknek, éppúgy, mint más társadalmi csoportoknak a helyzete megtervezett volt, és sem a nők, sem, a társadalom nem nemi alapon definiált egyéb csoportjai számára sem voltak a társadalmi, állampolgári emancipációnak olyan feltételei adottak, amelyek bármilyen mértékben is fenyegethették volna a párt egyeduralmát.

A korszak végig gondolásánál szem előtt kell tartanunk azt, hogy államszocializmus rétegződésvizsgálatai szinte kizárólag az osztálykülönbségekre koncentráltak, így kevés a megbízható ismeret arra nézve, hogy mennyiben tekinthető sikeresnek az emancipációs program (Fodor, 2003: 28).

Bár az államszocializmusban a karrierlehetőségek megvoltak, bizonyos diszkriminatív mechanizmusok hatására egyes területeken indokolatlanul jelentős egyenlőtlenségek maradtak fenn. “A nők, még ha képzettségük és munkában szerzett tapasztalatuk hasonló is volt a férfiakéhoz, alacsonyabb fizetést kaptak” (Fodor, 2003: 31).⁴⁰

A nyugat-európai társadalmakkal összevetve erre az időszakra még jellemző, hogy az államszocializmusban a női munkavállalás elterjedtebb és az oktatásnak több területén jelentek meg a nők. Ugyanakkor a nyugati társadalmakhoz hasonlóan az alábbi egyenlőtlenségek meglétét mutatták ki a kutatók: munkamegosztás a háztartásokban (Andorka, 1990, Frey, 1996), foglalkozási szegregáció (Szalai 1991, Koncz, 1994), értelmiségi pályák megosztottsága (Hrubos, 1994), kereseti különbségek (Koncz, 1985), nők alulreprezentáltsága vezető pozíciókban (Nagy, 1999, Vicsek, 2000) és a politikában (Tóth Andrea, Szelényi Sz.).

Összefoglalva tehát a nemek között formális egyenlőség létezett. Ez azt jelentette, hogy a szocialista tervgazdálkodás első időszakában számos gazdasági, jogi és társadalmi mechanizmuson keresztül ösztönözték a nőket arra, hogy a foglalkoztatásból egyre

⁴⁰ Fodor hivatkozik Koncz (1985) és Sorensen, (1995) kutatásaira

nagyobb arányban vegyék ki részüket.⁴¹ Kérdés, hogy ez mennyiben jelenti a nőtársadalom emancipációját. Hiszen a nők munkaerő-piaci részvételének ösztönzése nem jelentette azt, hogy a nők *de facto* egyenlő státuszba kerültek volna a férfiakkal. Azt is érdemes lenne oral history-szerű kutatásokkal tovább vizsgálni, hogy a teljes foglalkoztatottság, a munkához való jog (amely egyben kötelességként is jelentkezett) a hagyományos családon belüli munkamegosztás mellett mennyiben jelentette a nők számára a „felszabadulást”. Az emancipáció értelmezéséről, vagyis arról, hogy az állam emancipációs törekvéseit hogyan fogadta a nőtársadalom, a mai napig hiányos ismeretekkel rendelkezünk. Pedig annak az ismerete, hogy miként élték meg a nők ezt az időszakot, és a hivatalos ideológia sugallta nőképhez hogyan viszonyultak, jelentősen járulhatna hozzá a mai attitűdök megértéséhez.

Az államszocializmusban – mint ahogy láttuk – bár a karrierlehetőségek megvoltak, bizonyos diszkriminatív mechanizmusok hatására egyes területeken indokolatlanul jelentős egyenlőtlenségek maradtak fenn.

Ugyanakkor elmondható, hogy a torzító politikai propagandának köszönhetően az emancipáció fogalma leértékelődött. *Az államszocializmus alatt tehát a nőknek, éppúgy, mint más társadalmi csoportnak a helyzete megtervezett volt, és sem a nők, sem, a társadalom nem nemi alapon definiált egyéb csoportjai számára sem voltak a társadalmi, állampolgári emancipációnak olyan feltételei adottak, amelyek bármilyen mértékben is fenyegethették volna a párt egyeduralmát.* Bár feltételezhető, hogy ez a rendszer ideologikusan patriarchális alapon működött, én inkább úgy vélekednék, hogy alternatívák híján régi mechanizmusok alakították a nemek közti társadalmi kapcsolatokat, és járultak hozzá indokolatlan egyenlőtlenségek fennmaradásához (Fodor, 2003: 32).

Adatok, tények a rendszerváltás utáni időszakból

A rendszerváltozás évtizedében napvilágot látott elemzésekben több hazai kutató egybehangzó állítása szerint is “romlott” a nők helyzete a rendszerváltás óta (Fábián, Koncz, Frey). Miben áll a helyzet “romlása”? Nagymértékben csökkent a nők aránya a politikai döntéshozatalban, a parlamenti képviselőben, a kormányban. A nők

⁴¹ A megállapításokat ld. Nők és férfiak esélyegyenlősége: Az E csatlakozás normái Magyarországon. 2000-

elhelyezkedési esélyei jelentősen romlottak, a piaccgazdaságra való áttérés kiszolgáltatottabbá tette a női munkavállalót. Az “aktív” nők aránya jelentősen csökkent az eltartottakhoz képest (Frey, 1999, Koncz 1994). Bár a munkaerőpiac veszteseivé kétségtelenül az elavultsága miatt leépített nehézipar *férfi* dolgozói váltak, emellett a képzetlen és az adminisztratív munkakörökben dolgozók nagy része is feleslegessé kezdett válni. Őket aztán követték sok munkakörben a “kiöregedettnek” tekintettek, például a vendéglátóiparban. Azzal együtt, hogy a rendszerváltás elvileg meghozta a választás lehetőségét, bizonyos szabadságjogokat, például a vállalkozását, amit sok nő sikerrel ki is használ (Nagy B. 2001).

Ma Magyarországon a munkaképes korú nőknek már csak a fele aktív, a férfiaknak pedig 67%-a.⁴² A hazai foglalkoztatáspolitikai korábbi évtizedeinek szempontjából női emancipációs vívmánynak tekintett munkavállalás korábbi szintjét tehát nem sikerült megőrizni. Ebből a szempontból a jelenleg hazánkban érvényesülő tendencia épp ellentétes a például az EU országokban tapasztalható egyre bővülő körű női foglalkoztatottsággal.

A munkaerőpiacon megmaradnak a diszkrimináció nyílt és rejtett formái, aminek eredményeképpen: *„a szakmai pályafutás (még az).. azonos iskolai végzettségi szint és azonos szakképzettség esetén is eltérő: a nők kisebb eséllyel lesznek vezetők, rosszabbul fizetett és alacsonyabb szakmai presztízsű munkahelyeken dolgoznak. Itt tehát már további – az iskolai végzettségen túlmutató- társadalmi fékek is belépnek.”* (Hrubos, 1995: 206.)⁴³

A nők választási lehetőségeinek csökkenését jelenti a gyermekjóléti intézmények korábbi támogatásának korlátozása, amely bölcsődék, óvodák bezárását vonta maga után. A kilencvenes évek elemzéseiről rávilágítanak arra, hogy a nők elleni diszkrimináció megnyilvánul a média szexista nyelvezetében, a nemi szerepek sztereotipizált megjelenítésében. Szembetűnőek hazánkban még az egészségügy általánosan rossz

2002. Kiadó. MONA, 2003. p16-17. Előszó: Zentai Violetta.

⁴² 2001-es adat.

⁴³ A megállapítás közvetlenül az előtt az időszak előtt született, amikor az interjúk felvétele megkezdődött. A szakirodalom a '90-es évek második felében sem állapított meg ehhez képest gyökeresen új tendenciákat. Megemlítendő azonban két olyan terület, ahol látványosan több nő jelent meg az utóbbi években felelős felelős pozícióban: ezek egyrészt a banki középvezetői réteg, valamint a közigazgatásban a helyi döntéshozatali testületekben, helyi képviselők között..

helyzetén belül is a nőgyógyászati ellátások hiányosságai, a sok helyen még tapasztalható méltatlan bánásmód és a szülészet területén a korábbi, elavult módszerek túl lassú változása.⁴⁴

Az életmódok, családi közösségek szempontjából Magyarországon, bár a házasságkötések száma egyre csökken, még mindig messze a leginkább jellemző együttélés a házasság.⁴⁵ A Népeségtudományi Kutatóintézet kilencvenes években készült adatfelmérésének és összehasonlító vizsgálatainak tanúsága szerint „a gyermek-, házasság és családcentrikus szemléletmód Magyarországon meglehetősen elterjedt” a környező országokban tapasztalhatóakhoz képest (Pongrácz- S. Molnár-Dobossy, 2001: 24). A „modernizálódó” szemléletmóddal szembehelyezett „*tradíciókhoz erősen ragaszkodó szemléletmód*”, az „enyhén konzervatívnak mondható” család-felfogás elterjedtségét tapasztalták a kutatók. Ennek elemeit a következőkben határozták meg: „jó család” felmutatása a környezet számára, tekintélyelvű nevelési elvek, életcélok feláldozása a gyermekek miatt. (uo.)⁴⁶

A kutatási jelentés részletesen beszámol a feltett kérdésekről, és a kérdések mögötti feltételezésekről. Úgy vélem, ezek gyakran problematikusak abból a szempontból, hogy maguk a kérdések is komplementer nemi szerepekben fogalmazzak. Átgondolandónak, és korszerűsíteni valónak tartom az olyan lekérdezést, amely szembeállítja a családi életet, és a munka világát, azt sugallva, hogy feloldhatatlan ellentmondás van az egyik, vagy a másik vállalásában. Feltehetőleg az ilyen kérdéseket feltevő survey-k nem lesznek képesek egy esetlegesebb árnyaltabb vélemény megformálódásának a megragadására, csak ismételtetik a megkérdezettekkel a több évtizedes sztereotípiákat.

A háztartáson belüli teendők és a gyereknevelési feladatok ellátásának, valamint az ezzel járó felelősségvállalásnak az egyenlőtlenségei továbbra is érvényesek a magyar társadalomra, vagyis az életközösségeken belül továbbra is, természetesnek veszik még a fiatal generációk is, hogy a háztartási munkát leginkább a nők végezzék (Pongrácz- S. Molnár-Dobossy, 2001: 30).

⁴⁴ Ld. Acsády J.: „Alternatív szülészeti programok bevezetése Magyarországon”.(készült a CEDAW jelentéshez. 2000. Kézirat)

⁴⁵ Ld. a Kamarás Ferencsel készült interjút a KSH kutatásról (Hámor, 2003)

A családi közösségeket és más együttélési formákat tekintve lényeges változás ugyanakkor, (aminek feltehetőleg csak részben vannak ideológiai, vagy értékekben történt gyökeres változásokhoz köthető okai), hogy a gyermekek fokozatosan nagyobb aránya – mára az egyharmada – házasságon kívül születik. A vélekedések is többé-kevésbé követik ezt a tendenciát. A válaszadók közel fele nyilatkozott úgy 2000-ben, hogy a gyerekvállaláshoz házasság szükséges, és 62%-uk ismerte el annak jogosságát, hogy egy nő úgy is vállalhasson gyereket, ha az apával nem akar tartós kapcsolatot.⁴⁷

A házasságok tartósságával kapcsolatban érdekes összefüggésre világít rá Kamarás Ferenc. A nők iskolázottságával csökken a válások aránya, vagyis *“Úgy tűnik, hogy a feleség iskolázottsága növeli az együtt maradás esélyét”* (Hámor, 2003). Erősen befolyásolja az iskolázottság a hagyományos családi munkamegosztásról való vélekedést is. Míg a 8 általánost végzetteknek fele értett egyet teljesen a hagyományos munkamegosztással, addig a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek alig több, mint egy tizede. A férfiakra minden eltérő végzettséggel rendelkező csoportban inkább volt jellemző a hagyományos szerepekkel való egyetértés, mint a nőkre. Hasonló eredményre jutott a család és a munka iránti attitűdöket vizsgáló több mint kétezer egyetemistát bevonó nemzetközi összehasonlító felmérés, amelynek adatai szerint^a munkahely megválasztásánál a nők jellemzően többször veszik figyelembe a családi adottságokat, mint a férfiak. A családot sokkal inkább hanyagolják a szexista férfiak. Azok, akik sztereotip elképzeléseket vallanak a nemi szerepekről, nem tartják összeegyeztethetőnek a családot a munkával, és egyben alá is becsülik a házimunka jelentőségét.

⁴⁶ “A tradicionális elvektől elszakadó ”modernizálódó” értékrend inkább a fővárosiak, az érettségizettek és diplomások, a szellemi foglalkozásúak, a vezető beosztásúak, az egyedülállók, a gyermektelenek sajátja.” (Pongrácz- S.Molnár-Dobossy, 2001:27)

⁴⁷ Ezeknek a véleményeknek a formálásához feltehetőleg pragmatikus, gyakorlati, esetleg anyagi megfontolások is vezethettek. Természetesen igen nehéz direkt módon emancipatórikus értékekhez kötni, de nem kizárt, hogy a nők önállósági törekvéseihez, függetlenségi igényéhez, vagy esetleg pont a hagyományos szerepelvárások előli meneküléséhez nyújt ez az életforma lehetőséget. Magyarországon épp a gyereküket egyedül nevelő anyák az anyagilag egyik legrosszabb helyzetben lévő csoport, ezért nehéz megmondani, hogy milyen preferenciák és milyen kényszerek határozzák meg a házasságon kívüli gyerekvállalást. Itt valójában ugyanúgy szó van a párkcsolatban együttélőkről, mint az egyedülálló szülőkről-

Egy 2000-ben készült, értékeket rangsorba állító felmérés szerint a megkérdezettek Magyarországon viszonylag kevésbé értékelték fontosnak azt, hogy "Egy házasságban a férjnek és felségnek egyaránt legyen jövedelme" (KSH 1. 18.).

EMANCIPÁCIÓ KONCEPCIÓK A KÖZÉLETBEN

Annak a fényében tehát, hogy a történelem milyen emancipációs mintákkal szolgált, megvizsgáltam, hogy miként vélekednek az emancipációról a mai magyar közéletben jelentős szerepet betöltő nők, és, hogy mi húzódik a vélemények megformálása mögött.

A kutatás anyagát képező interjúk közül az első 25 interjút az 1999-2000-ig terjedő időszakban lezajlott OTKA kutatás⁴⁸ során vettem fel Erdei Katalin kolléganóm közreműködésével.⁴⁹ Ezt követően újabb, kiegészítő interjúk készültek el 2002-2003-ban.⁵⁰ Az alábbiakban az interjúk elemzésének két mozzanatából idézek.

A nőekkel, mint csoporttal való azonosulás problémája

„There is nothing about being female that naturally binds women”⁵¹

(Donna Harraway)

A nőemancipációról kialakult véleményekkel szorosan összefüggenek a nőkről, mint csoportról alkotott véleményekkel. A szakirodalomban ellentétes álláspontok fogalmazódnak meg ebben a kérdésben. A posztmodern vonulat kétségbe vonja vonja azt, hogy létezik a nő és a férfi, mint univerzális kategória” (Neményi, 1999:13). Ennek a posztmodern álláspontnak az ellenére, mégis érdemesnek tartom újra megvizsgálni az

⁴⁸ F22171 OTKA kutatás

⁴⁹ Az interjúk felvételét és az elemzés egyes aspektusait közösen végeztük el Erdei Katalinnal, aki szociálpszichológiai, csoportlélektani szempontokkal tágitotta az értelmezési lehetőségeket. Az interjúk első elemzésének eredményeiről közös előadásban számoltunk be az MSZT 1999 szeptemberi, „Ten Years After” c. nemzetközi konferenciáján. Itt a szociológiai, tudásszociológiai szempont mellett pszichológiai szempontú elemzés irányait is felvillantottuk. Sajátos kettősséget és ellentmondást fedeztünk fel a megélt élettapasztalat és az emancipációról, feminizmusról, nők érdekérvényesítéséről formált vélemények között. A külső és belső kontroll attitűdök jellegzetes szituáció-függőségét állapítottuk meg. Mindezt a nők érdekeinek a civil szférában való szerény megjelenítésének kontextusában szemléltük.

⁵⁰ Az újabb interjúk felvételét azért tartottam szükségesnek, hogy bővüljön a megkérdezettek köre, színesebb legyen a válaszadók csoportja. Az elemzésben végül 29 interjú vesz részt (rögzítési hibák és egyéb hiányosságok miatt)

érveket arra nézve, hogy a nem képezhet-e társadalmi csoportot, hiszen „a társadalmilag konstruált nemi szerepek elsajátításából következhet az, hogy az azonos nemű csoportok tagjai közös identitással rendelkeznek” (Neményi, 1999: 13).

A mai komplex kultúrák a legkülönbözőbb reprezentációkat tárják az egyén elé, akinek szocializációja során módja van a legkülönbözőbb nemi szerepértelmezésekkel találkozni. Az elkülönülően beállított szerepkészlet ellenére mégis lehetnek közös elemek a férfi és női tapasztalatban.

Az új társadalmi mozgalmak közül nőmozgalmakról Harriet Bradley megállapítja, hogy egyik hatásuk abban áll, hogy sok nő számára a saját női volta központi identitásképző elemmé erősödött. Szerinte az általános „tudatosodás” révén azoknál a nőknél is megmutatkozik ez, akik pedig a feminizmust visszautasítják (Bradley: 105). Kérdés, hogy mindez hogyan jelenik meg azokban a társadalmakban, amelyekben az új társadalmi mozgalmak kibontakozásának idején központi hatalmat érvényesítő, egypártrendszerek uralkodtak, és amelyekben – mint azt a magyarországi példán látni fogjuk – fölülről irányított szovjet típusú részleges emancipációval tekintették megoldottnak a nőkérdést. Vajon az autentikus, alulról kezdeményezett, felszabadító jellegű nőmozgalom híján a női mivolt alternatív, reflexív értelmezése válhatott-e olyan jelentőssé ezekben a társadalmakban is az identitás részeként, mint ahogy azt Bradley állítja a nyugati öntudatos nőkről?

Az, hogy az emberek egy csoportot homogén vagy heterogén entitásnak érzékelnek, függ csoportjuk relatív helyzetétől, és attól, hogy saját magukat mennyiben tekintik a csoport tagjának. Így, ha az egyén egy adott csoportban – amelyhez tartozás negatív identitással jár – nem érez szoros köteléket a csoport tagjaival, hajlamosabb lesz a csoporton belüli különbségekben gondolkodni, míg az, aki szorosabban kötődik a csoporthoz, inkább hangsúlyozza a csoport tagjai közötti hasonlóságot (Ellemers hivatkozva Doosje, Spears & Koomen, 1999 – Ellemers, 2001: 209). A szerzők kísérletekkel igazolták, hogy a csoporthoz kevésbé kötődő egyének sokkal inkább hangsúlyozták, hogy különböznek a többiektől. A társadalmi identitásuk fenyegettetésekor ezek a csoporttagok hajlamosabbak voltak csoportjuk többi tagjairól úgy vélekedni, mint különálló

⁵¹ Donna Harraway, *A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology and Socialist Feminism in the 1980's. Feminism/Postmodernism*. Ed. Linda J Nicholson. Routledge. 1990. p.197.

egyénekről, semmint összetartozó csoportról. Így pedig kisebb a valószínűsége az egész csoport helyzetét jobbító kezdeményezésnek.

A felvett interjúkban sajátos ambivalenciák mutatkoztak az azonosulás kérdésében. Például a politikusnők, illetve a gazdasági (pénzügyi) elithez tartozó nők a szövegek tanúsága szerint könnyedén, problémamentesen azonosulástak pártjukkal, illetve cégükkel, szoros kötődést kifejezve ezekhez. Nem találtam arra utaló nyomot, hogy bármilyen tekintetben is távolítani szeretnék volna magukat ezektől az intézményektől, szervezetektől. Identitásuknak tehát maradéktalanul és konfliktusmentesen részévé vált az általuk képviselt, illetve általuk vezetett szervezet⁵². Feltehető, hogy magának a sikernek és a magas pozíció betöltésének egyik alapfeltétele volt ezekben az esetekben is a maradéktalan lojalitás és azonosulás.

Korántsem ilyen problémamentes a nőekkel, mint társadalmi nagycsoporttal való azonosulásuk⁵³. Mint ahogy arról az elméleti bevezetőben szó volt, az egyén társadalmi identitásának szempontjából tekintve éles különbség van aközött, hogy egy hátrányosan megkülönböztetett csoportból kilépni szándékozó egyén individuális mobilitásáról, illetve egy csoport helyzetének javítási szándékáról van-e szó.

Esetünkben tehát megfigyelhetjük, hogy a megkérdezett, elitbe került nőknek van-e motivációja ez utóbbira. Kérdés továbbá az is, hogy a nőkre, mint csoportra hogyan tekintenek? A szakirodalom megállapításai szerint ugyanis a csoporttal inkább azonosulók homogénebbnek tételezik fel csoportjukat, míg a kilépni szándékozó, a csoporttal magukat kevésbé azonosító egyének, akik inkább a csoport tagjai közötti különbséget hangsúlyozzák, és hajlamosabbak arra, hogy a saját csoportot különálló individuumokként, semmint összetartó csoportként kezeljék.

⁵² Itt érdemes megemlíteni, hogy egy esetben találtam távolságtartó megjegyzést egy politikusnő részéről, (aki a pártállami időkben kezdett politizálni) a párton belüli általa akkor tapasztalt értelmiség-ellenes diskurzusra: "Egy kicsit rendszer-idegennek érezhettem magam, mert sem a pártapparátusban, sem a SZOT-ban az az értelmiségi attitűd, ami engem jellemezett, az nem volt szokásos, nem volt bevett" (13/1) Karrierjének későbbi állomásánál, és a rendszerváltást követő időszakot felidézve már nem találtam az ő elbeszélésében sem olyan momentumot, amely a párttal való azonosulását problematikussá tette volna.

⁵³ A nőkhöz, mint társadalmi csoporthoz való viszonyulás elemzésére az interjúk szövegében több lehetőség adódik. Egyrészt a narratív, pályaképet felvázoló részben található motívumok, másrészt pedig a tematikus kérdéseknél adott válaszok alapján

A nőekkel, mint csoporttal való azonosulás problémájának, illetve a háritás jelenségének a tárgyalásánál számításba vehetjük azokat a társadalmi tényezőket is, amelyek még a rendszerváltást követő évtizednek a végén is megnehezítették, és feltehetőleg ma is megnehezíthetik Magyarországon általában a különböző csoportokkal való azonosulást. Több szerző véli úgy, hogy az államszocialista rendszer politikai szocializációjának egyik öröksége a csoportidentitások elbizonytalanodása (Csepeli, valamint Szabó I.). A hatalom törekvése egy manipulálhatóbb, atomizálódott, egyénekre eső társadalom létrehozására azzal járt együtt, hogy *“egy sor vonatkoztatási csoportot ítéltek megszüntetésre, szétzilálódásra, ... amelyekkel a társadalom tagjai azonosíthatták volna magukat.”* (Szabó I.: 168). Továbbá, ez a korszak nem hozott olyan emancipált női modellt, amivel azonosulni lehetett volna. Ezt megerősítik az interjúkban elmondottak is, hiszen a megkérdezettek mindegyike az 1990 előtti rendszerben szocializálódott. Szabó Ildikó megfogalmazásában *“ahogy az új csoportkategóriák, úgy az új szerepkategóriák és ezek plakátmitoszai is átélhetetlenek maradtak”* (Szabó I.: 171).⁵⁴

Mint ahogy azt az államszocializmust részleges emancipációként tárgyaló fejezetben láttuk, az adott korszakban vezetői munkakörben csak mutatóban volt nő. Mégis kialakult egy ellenszenv a magas pozíciót elért nőkkel szemben az egyes funkciókba történő kiválasztásuk módja (kvóták alapján, kontraszelekcióval, párthoz való lojalitás miatt, stb.) miatt. Ezt az ellenszenvet még az is táplálhatta, hogy funkcionáriusok között mesterségesen alacsonyan tartották a művelt, képzett nők arányát (Schadt). A vezető pozícióban levő nőkkel szemben ezek miatt a szempontok miatt kialakult ellenséges attitűd átélte az évtizedeket, és a mai napig is megnyilvánul. Interjúalanyaimnak a nőkkel szembeni távolságtartásában és helyenként explicit negatív vélekedéseinek mélyén is ezt vélem felfedezni:

„... nem mindig a legszimpatikusabb nők kerülnek előtérbe, ez is érdekes.” (20/3)

A televíziós műsorvezető sztárokat felhozva példának folytatja tovább véleményét:

... „Nem biztos, hogy a legokosabb, legszimpatikusabb legszellemesebb nő, hanem az, akiben van bizonyos fajta agresszivitás... Úgy látszik, az

⁵⁴ Szabó Ildikó (2000:171) ugyanakkor hozzát teszi mindehhez, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatban a társadalommal elhithető volt, hogy a női emancipáció egyedüli útja a női munkavállalás, és ez a mítosz el tudta fedni, hogy a nők tömeges munkába állása mögött inkább gazdasági okok (és hozzátéveszem, hogy feltehetőleg emellett még a fegyveresen jelenlévő szovjet hatalom politikai elvárásainak való megfelelési kényszer is) húzódnak, semmint hiteles, emancipatórikus törekvések .

agresszivitás... egy nagyon fontos kelléke, hogy egy nő ma ezen a pályán elinduljon (20/3)

Ugyanez az interjúalany később utal is a nők beavatkozó támogatására, amit ellenez:

„Tehát én nem értek egyet a nőknek a pozitív diszkriminációjával, tudod, hogy azért mert nő, ... – különösen régebben volt így - a statisztikába kellett egy-két dísz-tyúk, akik így emelkedtek fel. De azért ma is van még ilyen. Jaj nehogy azt mondják, hogy nőellenes vagyok...!” (20/4)

Ennél határozottabb ellenérzéseket fogalmaz meg hagyományos családi értékeket valló író/szerkesztő interjúalanyom, aki munkássága során irodalmi, és művészkörökben, felsőoktatási intézményekben fordul meg:

... “bizonyára a legtöbb embert és engem is taszít egy olyan közéletű nő, aki a politika színpadán dacol, ez a fajta női magatartás, amiből az a hagyományos családi tűzhelyet őrző nő valahogy mintha hiányozna. Én sem szeretem. Ennek semmi köze ahhoz, hogy egy nőnek természetesen miért ne lennének ugyan olyan jogai, pályalehetősége, karrierje stb. – mondom, hangsúlyozom, ízlés kérdése – ez nyilvánvalóan általában idegesítő és ellenszenves ez a fajta nőtípus. .. A férfiaknál ez nem merül nagyon fel, vagy legalábbis nem olyan tömegesen, de a nőknél igen, hogy mit választanak és ha valaki mégis azt választja, hogy ő közéleti és menedzser típusú, most mindegy, hogy milyen életutat visz ebben a nő, ez általában gondolom a közgondolkodásban inkább ellenszenvet kelt, s nyilván a rendszerváltás óta ennek sokkal nagyobb a lehetősége, s gondolom sokkal nagyobb számban is vannak ilyen nők, de mégis sokkal gyakoribb az a választás, hogy maradok a családi tűzhelynél és teljesen lemondok a társadalmi, vagy közéletéről, mint nő, s borzasztó ritka, hogy ezt valaki egyeztesse.” (18/8)

Itt is felmerül tehát, hogy a nemek elfogult és sematikus ábrázolása (így a nőkről alkotott képek) és ezzel összefüggésben a nők státuszának megjelenítése nem valóság-hű, így ezek a reprezentációk nem kínálnak elegendő azonosulási lehetőséget a nők számára (Fetterley 1978)⁵⁵. A nem valóság-hű úgy értendő, hogy a valóság számtalan sokszínű példát mutat fel, amelyek nem jelennek meg a kulturális reprezentációkban. A kérdés persze az, hogy miért a leegyszerűsített, politikailag manipulált megjelenítések épülnek be a nők önképébe, illetve kifelé magukról, és más nőkről miért ezt a képet prezentálják?

⁵⁵ Fetterlyre Buikema hivatkozik (Magyar Női Szemle, 1999)

Méh-királynő szindróma

Ellemers szerint azok az egyének, akik le tudták győzni a diszkriminációt saját csoportjuk nem-tipikus tagjának tartják magukat. (Ellemers, 217) Ez a különbségtétel saját maguk és a csoport többi tagja között, nem csak azt jelenti, hogy magukra nem tartják érvényesnek a csoportnak tulajdonított jellemzőket, hanem azt is, hogy a sztereotípiákat pedig érvényesnek tartják a csoport többi tagjára.(uo.)

Ez a jelenség jól illusztrálható a fentebb már idézet interjúból vett további részlettel:

“Én hallatlanul szerencsésnek érzem magamat, holott nem akarok álszerénykedni, ez nemcsak szerencse kérdése, hanem mint említettem, ez munka, meg elhatározás, hogy énnekem ez összeér, összeér. Alig tudok olyant, ahol ez összeér, mert nagyon megszenvedve, de szét szokták választani, vagy az egyik, vagy a másik összezsugorodik. Amit én konzervatívnak nevezek – de ez egy furcsa paradoxon -, ahogy egyrészt taszít az a társadalmi jelenség, hogy konzervatív módon a tűzhelynél maradnak a nők, az ízlésemet viszont nagyon taszítja a menedzser-típusú nő. Nem tudom, hogy ez mennyire hámozható ki.” (18/9)

Ebben az interjúrészletben az is nyilvánvalóvá válik, hogy míg magáról úgy vélekedik a válaszadó, hogy képes összeegyeztetni a családi életet és a hivatást – más nőről ezt nem feltételezi. Vagyis, míg magára nézve nem, addig a nők többségére nézve a vagy-vagy dilemmáját állítja fel.

A méh-királynő szindrómára jellemző még annak a feltételezésnek a visszautasítása, hogy a nők csoportot alkotnának, és közös érdekeket képviselnének. Kutatásunkban a válaszadókat az jellemezte, hogy nem tekintették a nőket sem egyértelműen hátrányos helyzetűnek, sem közös érdeket képviselőnek. Tehát az Ellemers-i fogalmakhoz visszakanyarodva sokkal inkább az jellemezte őket, hogy heterogén csoportként tüntessék fel a nőket, sem, mint homogénnek, és amennyiben feltételezték azt, hogy mégis lehet közös érdeke a nőknek, azt minden esetben a nők biológiai, reprodukív funkcióihoz kötötték.

Erre hozok példákat az alábbiakban:

“Hát igen, vannak ilyen közös érdekeik, hogy mondjuk minden anya juthasson hozzá anyatejhez, hogyha nem tudja szoptatni a gyereket, vagy, hogy minden anya öö élvezzen öö szülés után x mennyiségű szabadságot, amiben a társadalom...,

tehát ilyenek. Ilyenek vannak, de ez annyira elnagyolt. De lehet, hogy ez is, és ez teljesen mindegy, hogy Tunéziába', Budapesten, Nyíregyházán van, vagy Kamcsatkába' fogalmazódik meg. Tehát ilyenek lehetnek. De utána a következő egy kicsit is árnyaltabban gondolkodó rögtön azt mondja, hogy egy budapesti nőnek a problémája teljesen más, messze van egy Nyíregyháza falu melletti cigány nőnek a problémáihoz, és akkor ez hol van, még a mondjuk egy, egy, egy dél-afrikai néger nőnek a ...fő se tudjuk fogni. Tehát nem is tudjuk. Nem érdemes."
(14/8-9)

„Tulajdonképpen nagyon nehéz, hogyha mondjuk politikai pártpreferenciákat nézek, attól nem fogok meg-nem-nevezett, ám általam nagyon nem szeretett pártokra szavazni, hogy azok több női képviselőt indítanak. Majdnem azt mondtam, hogy vannak olyan közös érdekek, mint a gyerekintézmények, a saját test feletti rendelkezés joga, de hát persze még ez sem igaz. .. Még ezt se tudom mondani, hogy ebből a szempontból egy csoportba lennének sorolva, de akkor is azt hiszem, hogy itt alakíthatók ki a legnagyobb csoportok a nőknél: hogy tényleg legyen valami családtámogatás, tényleg legyen valamilyen intézményrendszer. Tehát itt van egyfajta érdekazonosság.” (25/7.)

„Az anya kategóriába minden nő beletartozhat, bele kellene, hogy tartozzon. Mert meggyőződésem, hogy minden szülőképes nőnek, akit nem egészségi okok tartanak vissza, annak igenis szülnie kell ahhoz, hogy megértse, mi az élet. Ez nagyon fontos funkciója a nőnek.(20/4) ”

Az előző két motívum együttesére jellegzetes példa –vagyis az, hogy saját helyzetét másmilyennek tartja a többi nő helyzeténél és a nőket, mint csoportot heterogénnek mutatja az írott sajtóban ismertségre tett harmincas éveinek legelején járó értelmiségi interjúalany⁵⁶:

„Nem lehet egységes csoportnak tekinteni szerintem, mert én például szerencsés vagyok. Nekem nagyon jófej barátnőim vannak. Azt hiszem, büszke lehetek rájuk, mert azt csinálják, amit akarnak, úgy élnek, ahogy akarnak... De van egy olyan rétege a nőknek, nyilván kevésbé találtak önmagukra, akik viszont így hihetetlen hátrányos helyzetben vannak. ... Abszolút többféle csoportja van a nőknek. És van egy olyan csoportja, aki hihetetlen körülmények között él és iszonyatosan meg van alázva az ő nőisége „(11/9)

Az interjúalanyok között volt, aki határozottan idegenkedett, és indulatban tört ki már a kérdéstől magától, hogy van-e közös érdeke a nőknek:

⁵⁶ Itt jegyzem meg azt, hogy elemzésemben nem szerepel külön kérdésként a generációk összehasonlítása. Az interjúk értékelésénél úgy találtam, hogy a kor nem tűnt olyan meghatározónak, ami jellemzően befolyásolta volna a válaszadók véleményét.

„Jaj, istenem, tudtam, hogy ilyen kérdések lesznek. De annyira nem tudok ilyenekre válaszolni. Nem tudom. Biztosan az anya-dolgok.” (9/5)

Szintén távolságtartó megközelítésről árulkodik az a válaszadó, aki úgy tünteti föl, hogy a nők közös érdekének kérdése ismeretlen előtte:

„Nem jutott még eszembe, vagy nem kerültem ennek a közelébe, hogy nekem valakivel közösebb lenne, mint mondjuk a férfiakkal.” (17/10)

A saját csoporttól való idegenkedés jelenik meg a fiatal, jól menő, multinacionális vállalatot igazgató menedzser nő véleményében, hiszen szerinte a nők érdekcsoportja veszélyt jelentene:

“Kétélű a dolog, ugyanis tegyük fel, hogy tényleg milyen jó lenne, hogyha nők egy csoportba tartoznának, ezáltal nyilván azok, akik akár öntudatban bárhogy előnyösebb helyzetben vannak, tudnák magukkal húzni, segíteni, akár lelkiileg mentálisan segíteni azokat a társaikat, akik nem ide tartoznak, de az veszélyes dolog szerintem. Azért veszélyes, mert ahogy a nők tehát csoportot alkotni valamivel szemben, vagy valami ellen szoktak. Amikor van egy olyan erő, ami kikényszeríti, hogy ők összeálljanak és együtt lépjenek fel. Na most teljesen egyértelmű, ha nők alkotnak egy csoportot, akkor az ellenpólus az a férfiak. Nem hiszem, hogy az a megfelelő mód, hogy a nőknek így össze kellene állni, mert ezáltal a férfiak automatikusan azt érezhetik, hogy ellenük álltak össze. És szerintem ez nem indít el egy jó folyamatot. Szerintem talán sokkal inkább akár az oktatás, mind a férfiak mind a nők oktatása, vagy hát nem tudom, én inkább alternatív módszerek mellett vagyok, mint ez a hát nem is tudom ez a csoportba összeállítás.” (26/8)

Egy olyan tényezőt találtam a megkérdezettek körében, ami módosította a fentebb illusztrált, általánosan osztott véleményt. Azok az interjúalanyok (korra, foglalkozásra, politikai beállítottságra, családi állapotra való tekintet nélkül) akik úgy nyilatkoztak, hogy tájékozottak a feminizmus kérdéseiben, és a nők egyenjogúságát pozitívan értékelték, már nem zárták ki annak lehetőségét, hogy a nőket homogénebb érdekcsoportnak tételezzék fel:

“... nyilván lennie kell, hogy legyenek közös érdekeik.” (11/10)

Arra a kérdésre tehát, hogy hátrányosan megkülönböztetett csoportnak tekinthetőek-e a nők, fiatalon topmenedzser pozícióba került (majd sikeres magánvállalkozásba kezdett) interjúalanyom így válaszolt:

*“Az előrejutás szempontjából biztosan, mert ha választani kell egy férfi és egy nő között, akkor az esetek zömében a férfit választják ki...”
/közös érdek/.” Biztosan van... nálunk kialakult, amit a bizonyos holland főnökönk mindig női maffia néven nevezett. Szerintem a nők előbb-utóbb rájönnek arra, hogy a férfi klubbal szemben létre kell hozni a saját klubjukat, ahol ... támogatják és segítik egymást.” (12/10.)*

Összefoglalva elmondható, hogy ezen a két speciális példán kívül a megkérdezetteket, a saját csoportot különálló individuumokként, semmint összetartó csoportként kezelő hozzáállás jellemezte szinte kizárólag. Kevés kivételtől eltekintve a női szolidaritást jelentőségét nem említik a megkérdezettek. Láthatjuk tehát, hogy a hátrányosan megkülönböztetett, illetve negatív identitást nyújtó csoporthoz való tartozást hátrító attitűd a domináns csoport érdekét szolgálja két szempontból is: egyrészt megerősíti a csoportközi viszony legitimitációját, másrészt a csoporton belüli szolidaritást gyöngítve nehezíti az esélyét olyan kezdeményezésnek, amely a hátrányos helyzetű csoport egészének a helyzetén változtatna, a társadalmi struktúrát befolyásolná.

Egyenjogúsággal, feminizmussal, érdekvédelemmel kapcsolatos nézetek

„A nők érdekeinek kifejezésének korlátja, hogy azok a nők, akik karriert csináltak azok örülnek, hogy befogadták őket, és nem kezdenek el női érdekeket képviselni - tisztelet a kivételnek.” (interjúrészlet)

Egy adott, hátrányosan megkülönböztetett csoport elitbe került tagjainak véleménye, mentalitása és viselkedése azért bír különös jelentőséggel, mert mindezekkel hozzájárulhatnak a csoportközi viszonyok fennmaradásához, és így tulajdonképpen saját csoportjuknak az érdekeivel szemben a társadalomban domináns helyzetben levő csoport érdekeinek kedveznek.

Ezért találtam lényegesnek azt megvizsgálni, hogy Magyarországon, ahol a hivatkozott szakirodalom szerint és saját megfigyeléseim szerint is a női érdekvédelem igen gyenge annak ellenére, hogy a rendszerváltás politikai nyitása elvben megengedte volna azt, hogy alulról szerveződő mozgalmak formájában, akár adekvát szellemiség meghonosodásával új dimenziói nyíljanak a „nőkérdésnek” egy toleránsabb, korszerűbb gondolkodásforma kialakulásával. Ahhoz, hogy ez mégsem következett be,

feltételezésem szerint a fenti szociálpszichológiai mechanizmusoknak köszönhetően hozzájárulhattak az elit pozíciókat betöltő nők is.

Ennek közelebbi vizsgálatára interjúmban két tematikuskérdést szerkesztettem, de számos további elemezhető részlet, motívum van az interjúban más kérdéssel, esetleg a pályaképpel kapcsolatban elmondottak között is, amelynek itt jelentősége van. Indokoltnak tartottam, hogy külön tematizáljam az „egyenjogúságot”, és a „feminizmust” ahhoz, hogy ezeknek az egyéni értelmezéseivel közelebb jussak ahhoz, hogy a kérdéses csoport tagjai hogyan állnak hozzá a nőemancipációhoz. Míg az első kérdésnél⁵⁷ várakozásaim szerint egyfajta társadalmi berendezkedésre, modernizációs értékre, jogi állapotra, intézményrendszerre reflektálhat a megkérdezett, a második (feminizmussal kapcsolatos) kérdésnél kifejezetten politikai értékek, érdekvédelmi mozzanatok kerültek volna előtérbe. A válaszokban – ahogy ezt majd az alábbiakban kifejtem - korántsem így alakult, ezek a szempontok összekeveredtek, és már az első kérdés is sajátos szubjektív viszonyulási kényszert váltott ki a megkérdezettekben, aminek leglényegesebb elemeként a *hárítás* emelhető ki.

Mielőtt a kapott válaszok elemzésére rátérnék, röviden áttekintem azt, hogy milyen adatokból következtethetünk a közvélemény alakulására evvel a kérdéskörrel kapcsolatban Magyarországon.

Korábbi megfigyelések, adatok az emancipációval kapcsolatos nézetekről Magyarországon

Kevés adatunk van arra, hogy eldönthessük, hogy vajon az általunk megkérdezett elithez tartozó nők véleménye mennyiben egyezik az általánosan elterjedt nézetekkel a feminizmusról Magyarországon. A közvélemény, a sajtó, vagy akár a társadalomtudományi szakirodalom anti-feminizmusáról ugyan számos megfigyelést publikáltak (Adamik, Goven⁵⁸), de vizsgálatok alig születtek ebben a kérdéskörben.⁵⁹

⁵⁷ “Kérem, mondja el, hogyan vélekedik a nemek egyenjogúságáról?” Ld. Függelék, Interjúvázklat

⁵⁸ Adamik Mária disszertációjában a hazai közgondolkodásban a két leegyszerűsítő diskurzust nevezi meg amelyek: a gyēs-diskurzus és a szex-diskurzus. (Adamik, 2000) .Joanna Goven a rendszerváltás utáni években részben résztvevő megfigyelőként, részben a témával kapcsolatos írások elemzésével jut arra a következtetésre, hogy egyrészt a hivatalos nőmozgalom, a múlt kísérteteiként, másrészt az általánosan

Hasonló kérdést azok az adatok világítanak meg, amelyek az egyenjogúságról, az emancipációról, esetleg a nők munkavállalásáról vallott véleményeket mutatják. Mint ahogy azt korábban láttuk a KSH felméréseinek tanúsága szerint Magyarországon még a „tradícióhoz erősen kötődő szemléletmód” elterjedtségével számolnak a kutatók (Pongrácz- S. Molnár-Dobossy, 2001.) Ezt erősíti meg Ann Lynn vezetésével egy nemzetközi kutatás részeként magyar egyetemistákat vizsgáló kutatás⁶⁰ eredményeit összefoglalva is.

Részben utal a feminizmusról alkotott véleményekre egy mikro-kutatás, amelynek során a Közép Európa Egyetem nőtudományokat, illetve gender-stúdiumokat hallgató diákjait interjúvolták meg. (Juhász, 2003) E kis létszámú, általában értelmiségi családból származó diákok egy csoportjából származó mintán történt vizsgálatnál –egy nemzetközi összehasonlító kutatás részeként – interjú módszerrel vizsgálták a nők kérdés különböző aspektusait. A hallgatók magától értetődően tájékozottak voltak a nemek társadalmi egyenlőségével, az esélyegyenlőség kérdéseivel kapcsolatban. A feminizmus nézeteivel nem feltétlenül azonosultak, de jelentős volt a körükben a társadalmi igazságosság érzet, és nők kiszolgáltatott helyzetének, vagy például bántalmazásának elítélése. Sok esetben kritikusan szemlélték a kormányzati szintű nőpolitikát, az elvekkkel ugyan egyetértettek, de nem találták hatékonynak a lépéseket (Juhász, 2003).

Pető Andrea (2003: 53) megállapítása szerint Magyarországon és Kelet-Európában azt tapasztalhatjuk, hogy a (...) nőmozgalmak hiánya ellenére is erős az antifeminizmus, mint szervezett érdekcsoport. Antifeminizmus köré szerveződik számos nőszervezet is. Pető Andrea (uo.) a konzervatív nőpolitikuskok által adott válaszokból úgy tapasztalta, hogy a feminizmus visszautasítása történetiségében ragadható meg, vagyis a válaszadók a mozgalmak érvényességét a múlta korlátozzák, jelenlegi relevanciájukat nem ismerik el.

tapasztalható negatív sztereotípiák a feminizmussal kapcsolatban megakadályozzák egy hatékony, autentikus nőmozgalom kibontakozását magyarországon éppúgy, mint Kelet-Európában.

⁵⁹ Bár politikai értékrendeket rendszerint vizsgálunk Magyarországon, mégis a hazai közvéleménykutatásokból nem ismert adat arra nézve, hogy az emberek meghatározott csoportjai hogyan vélekednek a feminizmusról. Szociológiai, szociálpszichológiai felmérésekből közvetetten következtethetünk arra, hogy az emancipációt, a nők munkavállalását hogyan ítéli meg a társadalom. A nemi szerepek mindennapos gyakorlatára mutatnak rá például az időmérleg kimutatások, hiszen ezekből rekonstruálhatóak az egyes tevékenységekkel eltöltött órák száma, mind a nők, mind a férfiak esetében. Hasonló kérdést azok az adatok világítanak meg, amelyek az egyenjogúságról, az emancipációról, esetleg a nők munkavállalásáról vallott véleményeket mutatják.

⁶⁰ Ld. Bibliográfia

Az empirikus adatok hiányosságai ellenére a hazai szakirodalomnak az ezzel a kérdéssel foglalkozó ága tehát – általánosságban véve – jelentősen antifeministának, emancipáció-ellenesnek tartja a hazai közéleti diskurzust. A sajtóviták fényében megállapítható, hogy az államszocializmus antifeminizmusa nem az államilag vezényelt emancipációs politikát támadta, hanem az „emancipált” nők ellen irányult, amennyiben rájuk volt fogható, hogy életvitelükben nem feltétlenül csak mások érdekeit, hanem saját boldogulásukat is szem előtt tartják.

Hárítás⁶¹ az interjúkban

Az emancipációval, nők egyenjogúságával kapcsolatos kérdések „kínos voltát”, a témák kerülését, az egész problémakör *hárítását* már többen megfigyelték.

Szalai Erzsébet az 1990-es évek közepén publikált írásában ezt a *hárítást* annak a kirekesztő mechanizmusnak a részének tekinti, amellyel a „*társadalmi élet meghatározó területein – a politikában, a gazdasági életben, a kultúrában, a tudományban – egy kimondatlan, láthatatlan, de eredményében mindkét fél⁶² számára nagyon is érzékelhető numerus clausus érvényesül.... A férfiak korlátozzák az általuk uralt területekre bebocsátott nők arányát, és a belépést feltételekhez kötik.*”⁶³ Ezt a bizonyos feltételt Szalai Erzsébet „kettős kötés”-szerű ellentmondásos követelményrendszer felállításában látja. Ennek lényege, hogy mind a nőiesnek, mind a férfiasnak tartott viselkedésminta követését szankcionálják a társadalmi életben jelentős pozíciót betöltő nőknél. Ezért Szalai szerint a nők ebben a csapdahelyzetben a lehetetlennel próbálkoznak, hogy mindkét elvárásnak egyszerre feleljenek meg, egyszerre kívánják sugározni női és férfi mivoltukat. (Szalai, 1998: 71-72).

Szalai Erzsébet arra nézve is megfogalmazott feltevést, hogy miért hárítják az emancipációval kapcsolatos kérdéseket a közéletben a nők? „*A befutott nők örülnek, hogy befogadták őket, nem vállalnak közösséget kevésbé sikeres társaikkal, és néhány*

⁶¹ Mint ahogy arról a módszertani fejezetben beszámoltam kutatásom során – a grounded theory elvét követő kvalitatív kutatási paradigmának megfelelően - nem volt előre felállított hipotézis. Az adatok szisztematikus áttekintése azonban módot adott olyan jelenségek feltárására, amelyek esetleges elméleti alapjáték megformálására adnak lehetőséget. Ezek közé tartozik a hárítás jelensége, amely bár már megfigyelések alapján már korábban is dokumentált volt. Az interjúszövegek alapján jelen kutatásban is tematizálhatóvá vált.

⁶² Tudniillik a két nem számára

⁶³ Szalai Erzsébet az itt felidézett gondolatait saját “több évi megfigyelésé”-re alapozza (Szalai, 1998: 71)

kivételtől eltekintve... azért sem vállalják fel a női érdekek megfogalmazását, mert attól tartanak, hogy indítékaikat félreértelmezik: azt gondolják róluk, hogy magukat nem tartják elég sikeresnek”. (Szalai, 1998: 72)

A varázstalanító emancipáció – vélemények az egyenjogúságról

„Minél nagyobb az egyenjogúság, minél nagyobb az egyenrangúság, annál jobban halványodik a varázs,, (8./6.)

A válaszok elemzését azért kezdem ezzel az idézettel, mert szerintem rendkívül jól kifejezi azt a mítoszt, amelynek keretében az egyenjogúságról feltett kérdésre a válaszok megszülettek. A nőkérdés vitairódalmában a XIX. század második felében, az emancipációt ellenzők hangoztatták azt leginkább, hogy a nőemancipáció fenyegeti az öröknek vélt női értékeket, és, hogy az emancipált nő elveszti nőiességét. Ennek egyik legismertebb példája Madách Imre akadémiai székfoglalója, amelyben a női esztétikai lényegét elesettségében, kiszolgáltatottságában látja.⁶⁴

A mítosz tehát tovább él, hogy a nők „varázsa” továbbra is megtartható, ha minden erőfeszítéssel fenn tudják tartani azt a látszatot, hogy ők nem emancipáltak. (Ami önmagában egy meglehetősen őszintétlen elvárás a társadalomtól, hiszen, hogyan legyen nem emancipált az, aki rendelkezik választójoggal, képzett, munkát vállal, esetleg közéleti funkciót lát el). Mindez utal arra is, hogy milyen szerteágazóan sok negatív tartalommal leterhelt kifejezés az emancipáció ma Magyarországon.

Úgy vélem e korszerűtlen, sajátosan mitikus kép él a „nem emancipált” igazi nőről, és párjáról, az igazi férfiről, és ez tükröződik az interjúk döntő többségében.

„Nem szabadna hagyni magunkról lefaragni azokat a másságokat, mármint most azokat értem, amitől a nők mások, mint a férfiak.” (6/5.)

„Ez is már borzasztó, a szó, hogy egyenjogúság. Hát régen rossz ha már nem arról van szó, hogy szeretet és az ember igyekszik a másikat boldoggá tenni. Amikor már kezdik, hogy kinek mi a joga, akkor már nagy baj van. Ott már valami nincs rendben. Nem is tudom, de biztos van, amiben egy nő talán még magasabb szinten is van. Ilyen, mint az érzékenység, meg az intuíció. Viszont más tulajdonságokban meg a férfi jobb, például a biztos ítélkezés, a hangulati

⁶⁴ Erről részletesebben ld. pl. Acsády, 1996. Educatio

kilengéseknek a fegyelmezettebb volta. Ezek azonban egymást segítik, ezek nem egymás ellen vannak, hanem egymásért. ” (7/3)

“Hát nincs egyenjogúság, nincs egyenlőség. És nem is hiszem, hogy itt lesz egyenjogúság. Meg másutt se. Én azt se tartom jónak, amit ugye Amerikában a nők kivívtak maguknak, az meg a másik oldal, hogy uralkodnak a férfin. . Nem jó, nem. Egyenjogúság számomra az egy egyenlőséget jelentene. Na most, hogy a mérleg nyelve egyenlően álljon, ezt beállítani hihetetlenül nehéz, és pillanat alatt felfordul. Hát erről van itt is szó. Nem jó, nem. Lehet törekedni rá, igen, mit tudom én jogi szabályozással, persze, de hogy valóban, mondjuk egy családon belül nem lehet jogi szabályozást csinálni. Ööö, hogy megvalósuljon. Ott, ott mindenkinek meg kell vívnia a maga kis élet harcát. Nem mindenki akar! Van, akinek az a jó, hogyha ő tényleg boldogan vállalja azt a szerepet, az anya szerepet, a családanya szerepet. Ennekem elég sokat kellett ezzel kínlódni, hogy már eljutottam odáig, hogy mondjuk, nem lázadok, akkor, amikor most főzni kell. Énnálam, teljes háztartást vezetek” (15/10)

A fenti példa mutatta azt a sajátos, gyakran felbukkanó motívumot, hogy az egyenjogúságról kifejtett véleményekbe ágyazva a válaszadók saját nőiességüknek, vagyis a hagyományos szerepkörnek való megfelelést kívánják bemutatni azzal, hogy felemlítik saját háziasságukat és általában a főzést, a családról való gondoskodást.

“Na, szóval nemek. Ez bonyolult kérdés számomra. Én azt gondolom, hogy a nemek között olyan értelemben nincs egyformaság. Kétségtelenül a nemek különböznek, és ez a jó, hogy különböznek, mindenféle, nagyon sokféle... Persze a társadalomban egy bizonyos egyenjogúságot kell biztosítani számukra, hogy pusztán a nemi különbségek ne jelentsenek hátrányt senki számára. Ebben egyetértünk.” (23/15.)

Ez utóbbi álláspont közel van a modern feminizmusnak a nemek különbségét figyelembe vevő és a különbségek kölcsönös elismerését szorgalmazó irányzatára.

A megszólaltatottak esetében a pálya alakulása nem befolyásolja különösebben a nemek egyenjogúságról, és a feminizmusról vallott nézeteket. Ez ellentmondott egyfajta tudásszociológiai jellegű várakozásomnak, vagyis annak, hogy esetleg a negatív élettapasztalat, vagy olyan élethelyzetek, amelyekben hátrányosan megkülönböztetettnek érezte magát valaki nőként, megnövelik az esélyét annak, hogy az illető a nők egyenjogúságát fontosnak, pozitív kategóriának tekintse.

Ezzel szemben szinte egyöntetű volt az „*egyenjogúság*” kifejezés által kiváltott rossz érzések felszínre törése a válaszokban. Mielőtt a visszautasítás megfogalmazásaiból néhány példát idéznék, két jellemző mozzanatot említenék még, amelyek az interjúban az

egyenjogúságról vallott kérdés feltevése kapcsán váltak megfigyelhetővé. Ez a kérdés láthatóan szinte sokkolta az interjúalanyokat, legtöbbször egyfajta támadásként élték meg a kérdést, magát, amire abból következtettek, hogy védekezni, mentegetőzni, magyarázkodni kezdtek, és sokan ekkor kezdtek el -sokszor összefüggés nélkül - saját nőiségükről (a szakma mellett a hagyományos női szerepek ellátásának fontosságáról) beszélni. Legtöbbször szemmel láthatóan is nyomatékot adtak ellenérzésüknek az egyenjogúság szó kapcsán (gesztus, testhelyzet, hanglejtés, stb.). Másik jellemző motívum, hogy a megkérdezettek között korántsem azonos az egyenjogúság kifejezés értelmezése. A vélemények legtöbbször szubjektív elemeket tartalmaztak, nem a jogi státuszként interpretálták a szót (vagyis nem a két nem törvény előtti azonos elbírálásaként, azonos politikai jogokként, a diszkrimináció tilalmaként stb.) Az értelmezések között leginkább egyfajta „egyenlősdí”-ként, a két nemre erőszakolt, a mindennapi életre jellemző egyformaságként jelenik meg ez a fogalom, és mint ilyen válik elutasítottá.

Sajátosan ellentmondásosnak tartom azt az attitűdöt, amelynek kapcsán a magas pozícióba jutott nők (akik a nemek közötti egyenjogúságból igencsak profitáltak, hiszen egyenjogúság nem lévén, nem alakulhatott volna így a pályájuk) elutasítják az „egyenjogúságot” (vagyis, amit értenek alatta). TV-s műsorszerkesztő interjúalanyom például így nyilvánul meg: „*nem akarok egyenjogú lenni*” (18.5) „*az egyenjogúsággal öngólt rúgtunk*” (18.6.), vagyis a nőknek nem vált hasznára az egyenjogúság. Művész interjúalanyom egyenesen a szeretettel ellentétes kategóriaként tételezi az egyenjogúságot, vagyis az egyenjogúsággal elveszhet a szeretet. (22.4).

Az egyértelmű elutasítás alól kivételt képeztek azok a politikusnők, akiknek az általuk képviselt pártnak a politikai programjában volt az egyenjogúsággal kompatibilis célkitűzés. (Megfigyeltem, azt is, hogy hátrányos helyzetű családból származó interjúalanyaim - mindössze ketten voltak a megkérdezettek között - az egyenjogúságról, mint pozitív, elérendő célról beszéltek. Erről azonban további következtetéseket a megkérdezettek alacsony száma miatt nem tudok levonni.)

Másik jellemző válasz-típus az emancipációval kapcsolatos kérdésre, hogy a megkérdezett hogy bármennyire jónak véli, nem tartja lehetségesnek az egyenjogúság megvalósulását a két nem eltérő biológikuma, alkata, adottságai, stb. miatt.

„Na nem, hát nincs egyenjogúság. Hát ez egy szép dolog, hogy.. akkor az embert valaki segíti, de nincs. Tehát, kiröhögnek, hogyha... Én nagyon sokáig dolgoztam egy tudományos intézetben',... Ott öö.. igen, azt kell mondani, hogy nagyon felvilágosult férfiak, egy nagyon jó szellem volt. Még most is ezt mondom mostanra, visszatekintve. Azzal együtt azt, mondom, hogy tulajdonképpen röhögtek a nőkn....

Na, szóval, nincsen, tehát nincsen. De hát ez egy semmi, ez egy játék, ami egy ilyen komoly kutatóintézetbe' azért azok ott felvilágosult, normális emberek, de én itt V.-n egy faluban látom. Hát egy nő nem szólalhat meg a férje jelenlétében. Itt olyan szélsőségek vannak. Egy nő itt, V-n egy társaság van, mondjuk, és ott van, mondjuk egy családnál, és akkor ott a nő, öö.. két kezébe és a fejébe akárhány dolog van, és meg akarja a férjét kérdezni, jaj, fogd meg öt percre ezt a gyereket! Nem mondhatja mások előtt. Egy nő, mások, idegenek jelenlétében nem kérhet. Nem utasíthatja a férjét, hogy jaj összedől a ház, fogd meg... Nem kérheti, hogy, fogd meg a gyereket, mert a krumplit leveszem a gáztól." (14/3.)

Összefoglalás

A megszólaltatottak a hazai közélet jelentős szereplői. Kiválasztásukkor fontos szempont volt, hogy valamely formában a nyilvánosság előtt folyamatosan megjelenjenek. Így tekinthetjük őket a közvélemény lehetséges formálóinak. Szélesebb körű felmérések nemi sztereotípiákról, vagy az emancipáció értelmezéséről nem készültek, így arra hogy milyen jellemző vélemények a legelterjedtebbek csak más adatokból következtethetünk.⁶⁵ Történeti vizsgálódásaimból és az interjúk elemzéséből nyilvánvalóvá vált előttem, hogy az emancipáció negatív tartalommal terhelt fogalmát ma is idegenkedve fogadják. Arra nézve pedig, hogy az államszocializmus nőpolitikája által megváltozott jelentésű emancipáció fogalomnak új értelmet adjanak nem fogalmazódik meg különösen erős társadalmi igény. A nemek társadalmi kapcsolatait illetően a mindennapi gyakorlathoz képest jóval merevebb elképzelések élnek. Köztük szerepel az az elgondolás a női emancipációról, amely szerint az emancipáció a nők lényegét, nőiességét az öröknek vélt női tulajdonságait fenyegetné, illetve azokkal összeegyeztethetetlen. Ez az elképzelés hasonló logikájában ahhoz a kijelentéshez, hogy például a felszabadított és a társadalomban egyenrangúvá tett fekete amerikaiak, az emancipációjuk során elveszítenék "feketességük" lényegét. Mintha az adott társadalmi csoport el nem idegeníthető jellemzője az alávetettség lenne. Interjúim rávilágítottak arra, hogy az ehhez hasonló -talán alapjaiban és következményeiben végig sem gondolt megfogalmazások kapcsán - a nőket nem-emancipáltan (másodrangú állampolgárként?) igazának feltételező

vélekedés megjelenik és kinyilvánítatik nőtársaik által a társadalom legmagasabb, mintaadó köreibben is.

Irodalom

- Acsády, Judit (2003) *The Woman of the Twentieth Century* ” The Feminist Vision and its Reception in the Hungarian Press 1904-1914. In: Ann Heilmann (Ed.), *New Woman Hybridities: Femininity, Feminism, and International Consumer Culture, 1880-1930*. 2003. Routledge
- Acsády Judit (1996), "A lovagiasságtól a vádaskodásig". *Képek a magyarországi antifeminizmus tablójáról*. = *EDUCATIO*. V. évf./3.1996-ôsz. pp.454-467
- Acsády Judit (1997) *A magyarországi feminizmus a századelôn.*” *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. I. Jelenkortörténeti Műhely II*. Debrecen. 1999. KLTE Történelmi Intézet. 295-311 o.
- Acsády Judit (2000), "Kellett nekünk feminizmus?" "Nyugati" gondolatok hazai fogadtatása'. In: Kovács János Mátyás (szerk.) *A zárva várt nyugat*. Budapest, 2002. 2000/Sík Kiadó. 167-186.
- Acsády, Judit –Hochberg Ágnes (1992) *Feminism Misunderstood in Hungary*". in *Peace Review*. 1992.winter
- Adamik Mária: *Az államszocializmus és a „nőkérdés”*. A legnagyobb ígéret – a legnagyobb megaláztatás. PhD . Értekezés. ELTE Szociológiai Intézet, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia PhD Program. Budapest, 2000.
- Adamik Mária: *Igazodni, vagy változtatni?* In *Szerepek, szabályok számok. Férfiak és nők a politikában*. Összeállította: Lestál Zsuzsa.Konferencia összefoglaló. 2000. Nov. Friedrich Ebert Stiftung. 18-23
- Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába* . Budapest, 1997. Osiris
- Asztalos-Morell Ildiko, "A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus korában". *Szociológiai Szemle*. 1997(3). p33-59
- Bradley, Harriet: *Fractured Identities – Changing Patterns of Inequality*. Polity Press
- Braidotti,Rosi - Griffin Gabrielle (eds.) *Thinking Differently. A Reader in European Women’s Studies*. London, 2002. Zed Books.
- Charmaz, Kathy: *Grounded Theory*.In *Qualitative Psychology*. Chapter 5.
- Cohen, Anthony, *The Symbolic Construction of Community*. London, 1995. Routledge. (First published 1985.)
- Connel, R.W. "Theorizing Gender" *Sociology*. Vol.19.No.2. 1985/May. 260-272
- Csepeli György: "Kultúra és identitás" *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Szerk. Terts István. Pécs. 1996. Janus Pannonius Tudományegyetem, p33-37
- Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, 1997.
- Ellemers, Naomi: *Individual Upward Mobility and the pErceived Legitimacy of Intergroup relations*. In John T. Jost-Brenda Major (Eds.) *The Psychology of Legitimacy*. Cambridge, 2001.
- Fábián, Katalin (1999) "Public Nuisances: Women’s Groups and the Significance of their Activities in Post-Communist Hungary” .Dissertation. 1999.Graduatae School of Syracuse Universtity.

⁶⁵ Ezeket idéztem korábban, pl. családdal, gyerekvállalással, női munkavállalással kapcsolatos felmérések adataiból.

Fábri Anna, "Az első magyar újságíró" Az irodalom magánélete. Budapest, 1987.

Fábri Anna, szerk. (1999) A nő hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből

Fodor Éva, (2003) A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972-1992". Szociológiai Szemle. 2003. / 1. 28-54.

Goven, Joanna: „An Allergy to Feminism: Women’s Movement before and After 1989. In: Einhorn (Ed.) Cinderella Goes to Market. Frey, 1996

Gergely Janka, *A feminizmus története* (kézirat). Országos Levéltár.

Horváth Ágnes, "A nők első politikai mozgalma a XX. század elején" in: *Egri Tanárképző Főisk. tud. közl.* 19. 1989.1. 147-161

Hrubos, (1995) Hrubos Ildikó, „A férfiak és a nők iskolai végzettsége és szakképzettsége” in: Hadas Miklós szerk. Férfiuralom. REPLIKA Könyvek. 1995. Budapest

Kovács M. Mária, "A magyar feminizmus korszakfordulója" In *Café Babel*. 1994/nyár. p179-183

Kristeva, Julia: „A nők ideje” .In: Testes könyv II. Szeged. 1997. ICTUS és JATE Irodalomelméleti csoport. 327-356.

Nagy Beáta, *Női menedzserek*. Budapest, 2000. Aula.

Neményi Mária, *Csoportkép nőkkel*. Budapest, 1999. Új Mandátum

N. Szegvári Katalin, "Az antifeminizmus történelmi gyökerei. A nők egyetemi felvételének ügye az első világháború előtt" in: Numerus clausus intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon. Budapest, 1988. Akadémiai K. pp53-85

Pető Andrea, „Minden tekintetben derék nők” A nők politikai szerepei és a nőegyletek Magyarországon a két világháború között. In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetekben*. Szerk. Nagy Bea-S. Sárdy Margit. Debrecen. 1997. Csokonai Kiadó. 269-278 o.

Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből. 1945-1951*. Budapest, 1998. Seneca. Kéri & Halász kiadása.

Pető Andrea: *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alakzata*. 2003. Budapest. Balassi Kiadó.

Seligman, Adam, B. *A civil társadalom eszméje. (The Idea of Civil Society)*. Kávé Kiadó, 1997.

Shadt Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. 2002. Pécs, Pannónia kiadó.

Schadt, 2002

Szalai Erzsébet: *Az elitek átváltozása*. Új Mandátum. 1998

Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest. 2000. Új mandátum könyvkiadó. Hatodik Síp Alapítv